

**Université de Liège
Faculté de Philosophie et Lettres**

**‘Doelgerichte grilligheid’
Een discours theoretische lektuur van het werk van Charlotte Mutsaers**

**Thèse présentée par Sabrina Sereni
en vue de l’obtention du grade de
Docteur en Philosophie et Lettres
Année académique 2005-2006**

Inhoudsopgave

Bij wijze van inleiding	1
Deel 1: Theoretische inleiding tot de discours­theorie van Laclau en Mouffe	10
Inleiding	10
Ernesto Laclau en Chantal Mouffe – een beknopte biografie	11
Discours­analyse – Discours­theorie	13
Situering van de discours­theorie van Laclau en Mouffe Wat is post-marxisme?	15
Enkele centrale concepten uit Laclau's en Mouffes discours­theorie	18
1 Discours	19
1.1 Het discoursieve of het veld van de discoursiviteit	21
1.2 Discours als resultaat van een articulatie	22
1.3 Discours omvat linguïstische maar ook niet-linguïstische aspecten	23
2 Hegemonie – de logica van het 'politieke'	25
2.1 Hegemonie en de selectie van knooppunten	26
2.2 Het leegmaken van betekenaren	28
2.3 Reactivering	32
2.4 Mythes en 'social imaginaries'	32
2.5 Hegemonie ook buiten het strikt-politieke terrein	33
3 Antagonismen	35
3.1 Het 'politieke' en de politiek	37
3.2 Het belang van het constitutieve buiten	37
3.3 Excursie: Derrida, het 'constitutieve buiten', 'binaire opposities' en de logica van het supplement	38
3.4 De discoursieve constructie van antagonismen via equivalentieketens	39
3.5 Žižeks bijdrage tot het concept van sociaal antagonisme	42
3.6 Een concreet voorbeeld van antagonisme: de rastafaribeweging in Groot-Britannië	44
4 Subject, subjectposities, identificatie, identiteit: over de discoursieve constructie van identiteit	47
4.1 Een eerste stap: de subjectposities	47
4.2 Excursie: Het 'structure/agency'-debat	50
4.3 Een tweede stap: 'The subject before its subjectivation' - Het subject als leemte	52
4.4 Constructie van een identiteit door het identificatieproces	53
4.5 Excursie: het spiegelstadium en de constructie van het 'ik'	56
4.6 Het belang van de concepten 'subject' en 'subjectposities'	58
4.7 Het identificatieproces en zijn belang voor het politieke leven	59
4.8 Identiteit, identiteitsconstructie en discours­theorie	63
4.9 Identiteit als sleutelbegrip in de discours­theorie en de 'Cultural Studies'	64
5 Methodologie en mogelijke toepassingsdomeinen	65
Discours­theorie en literatuurwetenschap	68

Deel 2: analyse van Mutsaers' schriftuur	70
HOOFSTUK 1: ANTAGONISMEN	71
1 Inleiding	71
2 Het verschil tussen de 'werkelijkheid' en de 'waarheid' van een schrijver	72
3 De schrijver als inktvis. Het verhullen en het onthullen als vormprincipe	83
4 Pool en tegenpool. De antagonistische dimensie in Mutsaers' oeuvre	96
5 Binnen versus buiten-constructies in het werk van Mutsaers	102
5.1 Jaren '50 versus jaren '60	102
5.2 De Typoëten en de Theepoëten	108
5.3 De C-familie	111
5.4 De 'doorsnee-intellectueel' versus de 'alternatieve intellectueel'	115
6 De creatie van een mythe. Een bijzondere vorm van cultuurkritiek	118
7 Evolutie van de antagonistische dimensie in Mutsaers' werk	120
8 'Beweeglijkheid rond een onverzettelijke kern'. Over de continuïteit van sommige knooppunten in Mutsaers' werk	126
9 (De)constructie van antagonismen. Een schriftuur die berust op twee tegenstrijdige bewegingen	134
10 'Het weefsel licht én zwaar'. Hoe Mutsaers op de grens tussen licht en zwaar balanceert	135
11 'Een heimelijke dialoog met de stem van de Ander'. Het dialogische in Mutsaers' teksten	138
HOOFDSTUK 2: IDENTITEITSCONSTRUCTIES	144
1 Mutsaers' theorie van de 'nauwe blik'. 'Een zelfportret als zeepijn'	147
2 'Degeen die u voor u heeft is iemand anders'. Het schrijven over/van het 'ik' als onderwerp in <i>Rachels rokje</i>	163
3 Excursie: Het be- en vernoemen als strategie voor identiteitsconstructie	173
4 'Essayisten die over andere schrijvers spreken, hebben het op indirecte wijze vaak over zichzelf'	175
5 'Does it work and how does it work?'. Mutsaers' 'Deleuziaanse' manier van lezen	179
6 Enkele geselecteerde knooppunten en identificatiefiguren in Mutsaers' werk	188
7 Enkele procédés in verband met de identificatie	196
7.1 Allusies op haar eigen werk	196
7.2 Mutsaers' performatieve schriftuur	199
7.3 Identificatie en tegenidentificatie	200
8 Casestudies	203
8.1 De haas, Napoleon en de komkommer, drie facetten van Mutsaers' schriftuur	203
8.1.1 'Nu is schattig nooit interessant'. De haas	204
8.1.2 'Figuren die hun steek doodgewoon met één punt voor en één punt achter dragen laat ik erbuiten' Napoleon	204
8.1.3 'Ook moet zo'n pop niet lijken op een echt mens of dier, maar een geheel eigen identiteit bezitten' De komkommer	211
8.1.4 De poëtische praxis van <i>Hazepeper</i>	213
8.1.5 Mutsaers oefent in <i>Hazepeper</i> haar signatuur	220
8.2 'Carrington is aan haar eigen haard opgebrand'. Mutsaers over Dora Carrington	221
8.3 'Zusje hondhart'. Mutsaers over <i>De kleine Britt</i>	227
9 Excursie: Identiteit en locatie. Mutsaers en de koningin der badsteden	233
10 'Mutsaers is velen en niemand'	242

HOOFDSTUK 3: Orderly disorder of ‘Doelgerichte grilligheid’. Mutsaers’ subversieve schriftuur	249
Inleiding: discoursen en de literaire praktijk	249
‘Kronkelig in plaats van rechtlijnig!’. Ontregelingen binnen Mutsaers’ schriftuur	253
A Ontregeling op macroniveau	254
1 De keuze van het anti-genre	254
1.1 Het hybridische essay	256
1.2 ‘Omweg als methode’. Het associatieve, digressieve essay	259
1.3 Het kritische essay	269
1.4 Het essay als portret en zelfportret	271
2 ‘Deel en geheel’ en ‘Desintegratie’. Een poëtica van de ‘stukjes en beetjes’	272
3 Essayeren is zoeken zonder vinden	281
B Ontregelingen op micro-niveau	291
1 ‘De Van Slingelandroute bestaat ook en dat is toevallig de mijne’. Uitweidingen in Mutsaers’ schriftuur	296
1.1 Het procédé van de digressie	296
1.2 Enkele poëtische metaforen voor het digressieve in <i>Rachels rokje</i>	298
1.2.1 De wandeling – De Van Slingelandroute	299
1.2.2 De autosnelweg, de trein	300
1.2.3 Het plooirokje	301
1.2.4 De arabeske	302
1.2.5 Draaien en dansen	305
1.2.6 Het non-event	307
1.2.7 Het ruisen	308
1.2.8 Madame Bovary	309
1.2.9 Voorspel – voorschotel	311
1.2.10 De inktvis	312
1.3 Voorbeelden van digressies	313
1.4 Excursie over het prototype van de digressieve roman <i>Tristram Shandy</i>	317
1.5 Enkele functies van Mutsaers’ digressieve schriftuur	322
2 ‘Methodisch unmethodisch’. Chaos en samenhang bij Mutsaers	329
2.1 Een rizomatische samenhang	331
2.2 Allusies in <i>Rachels rokje</i> op het rizoomconcept	337
2.3 <i>Rachels rokje</i> als ‘rizoomboek’	340
2.4 Parallellen tussen Deleuzes filosofie (van het rizoom) en Mutsaers’ poëtica	350
2.5 ‘Ik weet wel dat het zien van samenhangen niet uw fort is’ De subversief dwangmatige samenhang in <i>Rachels rokje</i>	354
2.6 ‘Pli sur pli’. De poëtische metafoer van de plooi	359
2.7 Excursie: <i>Rachels rokje</i> en de chaostheorie	364
3 ‘Hoe poëtisch kan de retoriek der opsommingen zijn en hoe veelzeggend ook!’. De opsomming bij Mutsaers	368

4 '... nou ja, vult u zelf maar in'. Het (subversieve) gebruik van het gedachtestreepje en het beletselteken in <i>Rachels rokje</i>	388
5 Het ver-rückte procédé van het anagram. Een andere vorm van 'doelgerichte grilligheid'	392
6 'Van tekst tot vacht' Dierwordingen en vluchtlijnen in Mutsaers' schriftuur	403
6.1 'Les beaux livres sont écrits dans une sorte de langue étrangère'. De schrijver als stotteraar	404
6.2 De schrijver als tovenaer. Over 'wordingen'	408
6.3 'Als het woord vlees wordt, hinnikt het paard'. 'Dierwordingen' bij Mutsaers	411
6.4 'Het dier is af!'. Metamorfosen in <i>Rachels rokje</i>	417
7 'Doelgerichte grilligheid'. Een poging tot recapitulatie	426
Bij wijze van besluit?	428
'Van alles wat men u ooit leerde geldt evenzeer het omgekeerde'. Een allerlaatste excursie over Mutsaers' <i>Het circus van de geest</i>	434
Bibliografie	443
Verantwoording van het beeldmateriaal	469

Bij wijze van inleiding

Oké, maar dan vraag ik me af: is een poëticaal argument niet altijd ook een politiek argument? Hoe kun je de twee scheiden?¹

De boeken van beeldend kunstenaar en schrijfster Charlotte Mutsaers (°1942) worden over het algemeen ‘schattig’ gevonden. In verband met haar werk vallen vaak termen als ‘origineel’, ‘kinderlijk’, ‘naïef’ en ‘prettig gestoord’. Dat heeft wellicht te maken met de ‘onderwerpen’ waarover Mutsaers schrijft. Zo heeft ze het over hazen, Napoleon, komkommers, dennenbomen, de zee, paarden, dieren in het algemeen, Kerstmis en de kindertijd. ‘Kinderlijk’ is wellicht ook haar nieuwsgierigheid. Als een kind laat Mutsaers zich door de wereld om zich heen verrassen en neemt daarbij niets voor vanzelfsprekend aan. Ze geeft blijk van een voorkeur voor het kleine, veronachtzaamde en gemarginaliseerde. Het zogenaamde ‘kinderlijke’ van haar schriftuur heeft wellicht ook te maken met het gegeven dat Mutsaers haar teksten vaak met eigen en andermans materiaal illustreert en vooral met de manier waarop ze dat doet. Mutsaers houdt van het absurde, het nonsensikale, het illustratiemateriaal brengt dan rare, onvermoede samenhangen aan het licht. Vaak geldt, de schilderijen, tekeningen en foto’s leggen niets uit, ze laten iets zien. Vele van haar schilderijen worden gekenmerkt door een bewust gekozen naïviteit. Onder meer deze bewuste naïviteit, de centrale ‘thema’s’ van haar werk, de verrassende illustraties en de associatieve manier waarop ze over ‘stukjes en beetjes’ schrijft maken allicht dat ze steeds weer het etiket ‘origineel’ (en dan meestal in de zin van ‘prettig gestoord’) krijgt opgeplakt.

Zo schrijven Nelleke Noordervliet en Marianne Vermeijden in hun juryrapport voor de Jacobus van Looyprijs 2000 nogal neerbuigend (*verniedlichend*): ‘De prijs gaat naar Mutsaers omdat er maar één Mutsaers is die zo eigengewijs én zo onzinnig een prettig gestoorde Mutsaers weet te maken’ (in Hermans en Hoogendonk 2000: 120). Ze prijzen Mutsaers’ schriftuur om haar originaliteit: ‘Originaliteit begrepen als eigenaardigheid en niet als nieuwigheid is geen gezochte of afgedwongen kwaliteit, laat staan een groepskenmerk. Het is een eigenschap die niet aan te leren valt, die men bijna zijns ondanks bezit. Zoals Charlotte Mutsaers schrijft, zo schrijft niemand’ (in Hermans en Hoogendonk 2000: 116). Het rapport definieert originaliteit in navolging van David Lodge niet zozeer als het uitvinden van iets compleet nieuws, maar eerder als het vermogen om ‘af te wijken van de conventionele, gewone manieren van werkelijkheidsvoorstelling’². Noordervliet en Vermeijden vinden Mutsaers met andere woorden origineel omdat ze de werkelijkheid vanuit een ongewoon perspectief bekijkt. Precies dat lijkt me het kernpunt van Mutsaers’ schriftuur te zijn: Mutsaers’ werkelijkheidsvoorstelling wijkt inderdaad af van de traditionele, en dat maakt haar schriftuur niet alleen origineel, maar ook kritisch en geëngageerd. De werkelijkheid vanuit een ander perspectief bekijken impliceert bij Mutsaers immers ook dat ze bestaande hiërarchiën in

¹ Erik Spinoy in Peeters, Spinoy en Willockx (2002: 14).

² David Lodge geciteerd in Hermans en Hoogendonk (2000: 115).

twijfel trekt, hegemonische discoursen uitdaagt en alternatieve discoursen en logica's aanbiedt. Ze reikt in haar schriftuur voorstellen voor een nieuwe levenspraxis aan, en doet dus veel meer dan alleen maar mooie, schattige tekstjes schrijven over hazen, paarden en dennenbomen. Mutsaers' schriftuur is wel degelijk origineel en verrassend, maar ook - en daarom is het mij in dit proefschrift te doen - kritisch-subversief. Mutsaers schrijft met een grote inzet.

Ook Marc Reugebrink (in Hermans en Hoogendonk 2000: 36) merkt op dat sommige recensenten neerbuigend doen over Mutsaers' werk en het daardoor bagatelliseren: 'Dat is wat mij zo stoort aan al die Mutsaers-lezers (het zijn voornamelijk mannen, geloof ik) die met alle geweld in haar nabijheid paard willen worden, die op schoot willen, opzitten en pootjes geven, of die plotseling de bleue schooljongen gaan uithangen: ze zijn vertederd; ze smelten voor de schrijfster, die immers ook al zo schattig schreef over de vier brauwen van meneer Donselaer'.

Reugebrink zinspeelt hier onder meer op enkele artikelen waarin mannelijke recensenten bekennen dat ze, al lezend in Mutsaers' boeken, verliefd zijn geworden op haar en/of haar schriftuur. Zo schrijft Hugo Brandt Corstius (in Hermans en Hoogendonk 2000: 22) dat hij niet in staat is om een eerlijke recensie te schrijven over *Hazepeper*: 'Lange zinnen, korte redenen: ik heb *Hazepeper* gelezen en nu ben ik verliefd op Charlotte Mutsaers'. Paul Bogaert (1998: 325) geeft in 'Stalking' te kennen dat Charlotte Mutsaers hem niet meer loslaat³. En Anthony Mertens (in Hermans en Hoogendonk 2000: 7) dicht in 'Een liefdesverklaring' voor Mutsaers: 'Als je op de kade van Oostende staat, of op het strand van Noordwijk en niemand vergezelt je, dan hoor je het ruisen van de zee. Zo drijven de rok en de den getweeën gedwee naar de zee, *Fernweh*'.

Deze 'verliefde' commentaren houden wellicht verband met het feit dat vele van Mutsaers' teksten *subliem* zijn - subliem in de zin dat Mutsaers in haar schriftuur niet wil *beschrijven*, maar oproepen. Zoals vele postmoderne auteurs heeft ze een fascinatie voor het onzegbare. Dat maakt ook dat het moeilijk is haar teksten te parafaseren. De 'liefdesverklaringen' van Brandt Corstius, Bogaert en Mertens lijken naar dit sublieme facet van Mutsaers' teksten te verwijzen⁴.

Ik zal in deze inleidende bladzijden echter niet verder ingaan op het sublieme facet van Mutsaers' teksten. Waar het mij hier om gaat is dat de kinderlijk-naïeve kant van Mutsaers' schriftuur geregeld wordt overbeklemtoond, terwijl de kritische kant ervan wordt verwaarloosd.

³ Cf. 'ze valt aan, ze springt plots op en bevochtigt de huid. Ze laat uw gedachten als wasgoed draaien op het pompend ritme van het hart. Met haar ogen doet ze u anders kijken' (Bogaert 1998: 237). Ook hier wordt de klemtoon gelegd op het feit dat Mutsaers de werkelijkheid vanuit een ander perspectief bekijkt en zo haar lezers stimuleert om dat ook te doen.

⁴ Roland Barthes maakt in *Le plaisir du texte* het onderscheid tussen 'teksten van plezier' en 'teksten van genot'. Terwijl het subject zich in 'teksten van plezier' gemakkelijk kan herkennen, destabiliseren en verwarren 'teksten van genot' het subject. Vandaar ook dat het volgens Barthes (1973: 33) bijna onmogelijk is om iets over 'teksten van genot' te zeggen, behalve dan misschien met een andere 'tekst van genot': 'Ce texte [de tekst van genot] est hors-plaisir, hors-critique, *sauf à être atteint par un autre texte de jouissance*: vous ne pouvez parler 'sur' un tel texte, vous pouvez seulement parler 'en' lui, *à sa manière*, entrer dans un plagiat éperdu, affirmer hystériquement le vide de jouissance (et non plus répéter obsessionnellement la lettre du plaisir)'. Zoals gezegd is het wellicht deze gedachte dat het bijna onmogelijk is om over zulke suggestieve teksten te schrijven - die Brandt Corstius, Bogaert en Mertens in hun teksten tot uitdrukking willen brengen.

Reugebrink beklemtoont in zijn bijdrage aan *Fik & Snik*, een hommagebundel voor Mutsaers, juist het kritische, ja zelfs *rücksichtslose* van Mutsaers' schriftuur. Hij wil laten zien dat de 'schattige' Mutsaers ook gevaarlijk kan zijn. Hij voert zich in zijn stuk op als een Mechelse herder die tegen Mutsaers blaft: 'Zelf heb ik Mutsaers' werk 'gevaarlijker' willen maken dan in de receptie de gewoonte was, en de nadruk willen leggen op de *rücksichtslosigkeit* die achter al haar werk schuilt'⁵. Volgens hem reduceert de kritiek haar werk vaak 'tot het wat brutale gebabbel van een aardige, en aardig gekke dame, tot vooral iets geweldig 'leuks''⁶, terwijl hij juist vindt dat Mutsaers' roekeloze radicaliteit haar werk een bijna 'terroristische inslag' geeft. Met het woord 'terrorisme' hanteert Reugebrink een woord dat Mutsaers ook zelf gebruikt. Op haar website⁷ noemt Mutsaers alle schrijvers terroristen: 'En wat is mijn bijdrage aan de strijd tegen het terrorisme? Dit: elke schrijver die zichzelf serieus neemt is qualitate qua een terrorist'. De terrorist roept hier in de eerste plaats het tot het uiterste gedreven zijn, een grote inzet op. Het is onder meer dit terroristische - dat wil zeggen kritische en compromisloze facet - van Mutsaers' schriftuur dat ik in dit proefschrift nader wil belichten.

Mutsaers is een geëngageerd schrijfster. Ook in het leven buiten de literatuur probeert ze politieke invloed uit te oefenen. Ik noem hier maar enkele voorbeelden. Zo steunt Mutsaers de Partij van de Dieren⁸. Na de verschijning van haar bundel *Bont* veilde Mutsaers tien bibliotheek uitgaven van deze bundel op het internet. De opbrengst van deze veiling was bestemd voor de stichting *Bont voor dieren*. Samen met Greenpeace protesteerden acht grote Nederlandse uitgeverij (De Arbeiderspers, Archipel, Balans, De Bezige Bij, Thomas Rap, Nijgh en Van Ditmar, Athenaeum-Polak & van Genneep, Querido) in 2004 tegen het gebruik van houtpulp waarvoor oerwoud werd vernietigd. Ook enkele schrijvers steunden het initiatief, onder wie Charlotte Mutsaers⁹. In december 2005 steunden een aantal uitgeverij in navolging van een groot aantal Nederlandse media een boycot van de nieuwe spelling. Tilly Hermans van uitgeverij Augustus riep alle uitgeverij in Nederland op om zich bij de boycot aan te sluiten. Ook enkele schrijvers spraken zich uit tegen de nieuwe spelling, onder wie A.F.Th. van der Heijden, Maarten 't Hart en Charlotte Mutsaers. Mutsaers¹⁰ stelde in een interview vehement: 'Het blijft gewoon Kersebloed, Paardejam,

⁵ Marc Reugebrink in zijn internetjournaal 'Inwijkeling' op 3 juli 2005 <http://reugebrink.skynetblogs.be> [24 november 2005].

⁶ Marc Reugebrink in zijn internetjournaal 'Inwijkeling' op 3 juli 2005 <http://reugebrink.skynetblogs.be> [24 november 2005].

⁷ Charlotte Mutsaers 'About me' <http://www.bon-a-tirer.com/charlottemutsaers/aboutme.html> [13 december 2002].

⁸ <http://www.partijvoordieren.nl> [26 mei 2006].

⁹ http://www.fscnl.org/Goedhout-nieuwsbrief/nb2004_2.htm [5 februari 2006].

¹⁰ Voor wie Mutsaers kent is het niet echt onverwacht dat ze zich tegen de nieuwe spelling uitspreekt. Zoals zal blijken legt ze de klemtoon op de vorm van taal. Het verschil tussen 'paardejam' en 'paardenjam' mag misschien futiel lijken, maar voor iemand die taalgevoelig is is de vervreemding van het woordbeeld een groot bezwaar. Een verdere reden voor Mutsaers' afwijzing van de nieuwe spelling is ongetwijfeld dat die spelling een verdere zogenaamde vooruitgang is die Mutsaers eerder als een achteruitgang ervaart. Uit mijn bespreking van Mutsaers' werk zal nog blijken dat ze de 'voortgang' sceptisch tegenover staat.

Hazepeper. En bessesap'¹¹. Mutsaers ondertekent ook geregeld petitie's. Zo ondertekende ze de petitie van het comité Kursaal aan Zee voor het behoud van het Casino Kursaal in Oostende. Mutsaers engageert zich echter niet alleen buiten de literatuur, ze neemt ook in haar literaire teksten stelling. Zo bestrijdt ze het alomtegenwoordige efficiëntiedenken, en zet ze zich in voor de dierenrechten.

In het tijdschrift *Yang* gaat Mutsaers (2003) in op de vraag waarom ze schrijft. De titel van haar stuk luidt 'SIC!'. Ze legt uit dat schrijven voor haar neerkomt op het vormgeven van ervaringen die men door normale communicatie niet kan uitdrukken. Ze beschrijft in haar stuk de evolutie van een onleesbare wereld naar een verlichte, leesbare wereld¹². Het is typerend voor Mutsaers dat ze ook deze 'vooruitgang' eerder als een teruggang ervaart. Ze heeft zich als schrijfster dan ook het volgende doel gesteld: 'alle marges van de leesbare wereld van onder tot boven volkalken met het woordje *sic!*' (Mutsaers 2003: 484). Mutsaers wil de 'verlichte', moderne wereld bekritisieren en zet daarbij het woordje 'sic!' als wapen in. Haar stuk bevat dan ook een ode aan het woord: 'O, *sic!*, fierste, irritantste, vitaalste, hervorragendste, scherpste, kleinste en doeltreffendste wapen tegen de leesbare wereld!' (Mutsaers 2003: 484). Mutsaers sluit 'SIC!' af met de resolute conclusie: 'al schrijvend plaats ik mijn sic!-tikkende tijdbommen graag in het overvolle, overleesbare en overbelichte hoenderhok' (Mutsaers 2003 : 484). Hier duikt het beeld van de gedreven terrorist weer op. De schrijver als 'terrorist' die tijdbommen (van inkt) legt en daardoor grote verwarring kan veroorzaken. Met haar grillige schriftuur gooit Mutsaers knuppels in het hoenderhok¹³. Deze kritische grilligheid wil ik in mijn lectuur van Mutsaers' teksten aan een grondig onderzoek onderwerpen.

Het idee dat Mutsaers' werk zeer kritisch en ontregelend is was in het begin eerder intuïtief. Ik ben dan ook op zoek gegaan naar een theorie die als hulpmiddel zou kunnen fungeren om deze kritische dimensie beter te kunnen belichten. Een alternatief was de discours-theorie van Ernesto Laclau en Chantal Mouffe. Deze theorie biedt zoals uit het eerste deel van mijn proefschrift zal blijken een hulpstelling bij het bespreken van discoursen en bij de analyse van identiteitsconstructies. De discours-theorie wordt tot nu toe vooral in de Politieke Studies als referentiekader gebruikt. Carpentier en Spinoy (2006) pleiten er echter voor om ze ook in het kader van de Culturele Studies en in de literatuurwetenschap als 'toolbox' te gebruiken. Ze brengen meerdere argumenten voor soortgelijke interdisciplinaire analyses naar voren: de brede definitie van cultuur en het politieke, het gegeven dat Laclau en Mouffe zelf geregeld naar cultuur verwijzen en het feit dat de twee theoretici wetenschappers geregeld stimuleren om hun theorie als 'toolbox'

¹¹ Mischa Cohen 'Schrijvers tegen de nieuwe spelling'
<http://www.vn.nl/vn/show/id=47739/ramenoid=39914> [19 januari 2006].

¹² 'Op een bepaald punt in de geschiedenis kwamen de horden aanzetten met hun koevoeten en lampen. Het gesloten boek werd opengewerkt en uitgelicht. Sindsdien, zo zegt men, openden zich de ogen van de mensen' (Mutsaers 2003 483).

¹³ Maar Mutsaers zou Mutsaers niet zijn als ze niet meteen zou preciseren: 'Maar ik red de kippen' (2003: 484).

voor hun diverse (ook culturele) onderzoeksprojecten te hanteren.

Om Mouffes overtuiging te introduceren dat cultuur en politiek in en aan elkaar haken bespreek ik hier kort een interview met haar in het tijdschrift *Grey Room*. De titel van dit interview luidt : 'Every form of art has a political dimension'.

Het Engelstalige tijdschrift *Grey Room* is gericht op theorievorming in het domein van de hedendaagse architectuur, kunst en media. Mouffes drie interviewers, Rosalyn Deutsche, Branden W. Joseph en Thomas Keene, zijn dan ook in de eerste instantie geïnteresseerd in de vraag hoe Mouffe de relatie ziet tussen kunst en politiek. Mouffe probeert in het vraaggesprek duidelijk te maken dat culturele discoursen en kunst enerzijds en politiek anderzijds volgens haar nauw met elkaar samenhangen. Ze maakt daarbij (in navolging van Carl Schmitt) een onderscheid tussen de termen 'politiek' en 'het politieke'. Het zogenaamde 'politieke' is voor haar de dimensie van het antagonisme. Subjecten construeren antagonismen, trekken grenslijnen, benoemen hun 'vijanden'. Dergelijke antagonistische relaties kunnen volgens Mouffe overal ontstaan. Er is met andere woorden geen domein dat vrij van antagonistische relaties is: 'It's not something that can be localized precisely; it's an ever present possibility' (2001 : 99). Er zijn dus ook antagonistische relaties in het domein van de kunst. De term 'politiek' omvat volgens haar het geheel van discoursen en praktijken die ertoe bijdragen dat de gevestigde orde ofwel blijft bestaan ofwel ondermijnd wordt: 'Politics is always about the establishment, the reproduction, or the deconstruction of a hegemony, one that is always in relation to a potentially counter-hegemonic order'. Vanuit Mouffes optiek heeft elke vorm van kunst een politieke dimensie. Een kunstwerk of artistieke praktijk bevordert, accepteert en reproduceert de op dat moment bestaande orde of bekritiseert die, daagt haar op een of andere manier uit. In beide gevallen is er sprake van een politieke interventie. Vandaar ook dat Mouffe geen onderscheid maakt tussen politieke en niet-politieke kunst. Dit verschil *kan* men volgens haar niet maken, omdat elke vorm van kunst een politieke kant heeft.

Mouffe en de drie interviewpartners gaan in het vraaggesprek in op een specifiek kunstwerk. Het gaat om het project 'Der Bevölkerung' van de Duitse concept- en objectkunstenaar Hans Haacke (°1936). Haacke heeft in 2000 in Berlijn, op een binnenkoer in het gebouw van de Reichstag, in witte lichtgevende letters het opschrift 'Der Bevölkerung' (voor de bevolking) aangebracht. Het kunstwerk is als het ware een levend kunstwerk, in de letters (in bakken) groeien immers aarde en planten. De volksvertegenwoordigers worden ertoe uitgenodigd om aarde uit hun kiesdistrict mee te brengen, zodat het kunstwerk aarde uit verschillende delen van Duitsland bevat. Het kunstwerk is een biotoop. De ongecontroleerde vegetatie staat in scherp contrast met het strakke geometrische interieur van het gebouw. Haackes project heeft een sterke politieke dimensie. Het engagement zit voornamelijk in het opschrift zelf, maar ook in het idee van de biotoop. Het opschrift bevat een intertekstuele allusie, het verwijst immers naar de bekende inscriptie 'Dem

Deutschen Volke' (voor het Duitse volk), die in 1916 op het gebouw werd aangebracht.

Haackes opschrift sorteert subversieve effecten. 'Der Bevölkerung' laat zich immers lezen als een voorstel tot verbetering of herdefinitie van de oude inscriptie. Terwijl in 'Dem Deutschen Volke' de nadruk ligt op de Duitse nationaliteit, is Haackes opschrift gericht tot een breder publiek en met name tot iedereen die in Duitsland woont. Haacke wil met zijn nieuwe opschrift allicht suggereren dat de beslissingen die in de *Reichstag* worden genomen, de gehele bevolking betreffen en niet enkel de bewoners met de Duitse nationaliteit. Het project stelt met andere woorden de manier ter discussie waarop 'het Duitse volk' doorgaans gedefinieerd wordt. Het politieke facet van het kunstwerk komt dus geprononceerd tot uitdrukking.

Relevant is ook de lokatie van het kunstwerk. Het gebouw van de Reichstag heeft door zijn rol in de geschiedenis een sterke symboolwerking. Het imposante neoklassieke gebouw roept volgens Rosalyn Deutsche (2001 : 104) ook connotaties van duurzame macht op: 'the obvious connotations of solid, timeless truth'. Het kunstwerk van Haacke daagt de 'waarheid' van de inscriptie 'Dem Deutschen Volke' uit. Voor Deutsche (2001 : 104) versterkt het nieuwe opschrift in de Reichstag het idee van democratie en de gedachte dat een democratisch systeem nooit mag ophouden om normen en waarden in twijfel te trekken: 'To me, the work is like a performance of Claude Lefort's idea that democracy emerges and stays alive only when the meaning of society is uncertain and therefore open to question. The space *between* the two Reichstag inscriptions, the space of the question, is the heart of the work'. Haackes installatie maakt met andere woorden de spanningsrelatie tussen het 'Duitse volk' en de 'bevolking' zichtbaar. Hierdoor heeft ze een duidelijk kritische dimensie. Het nieuwe opschrift maakt dat het oude opschrift in een ander licht komt te staan. De aanvaarding van het project maakte dan ook heel wat discussie los. Het project kreeg zowel positieve als negatieve reacties. Dit behoorde ongetwijfeld tot Haackes opzet: hij wil provoceren en zodoende een dialoog aangaan met de toeschouwer.

Kortom, Mouffe beklemtoont in het interview de politieke dimensie van kunst. Deze dimensie speelt ook in dit proefschrift een rol. In mijn lectuur van het werk van Charlotte Mutsaers vanuit een discours-theoretisch perspectief gaat het mij immers in belangrijke mate om het politieke, geëngageerde karakter van Mutsaers' werk. Dit proefschrift vormt een aanzet van een discours-theoretische literaire aanpak. De doelstelling van deze dissertatie is met andere woorden een dubbele: aan de ene kant gaat het er mij om de 'operationaliseerbaarheid' van de discours-theorie binnen het literaire domein te illustreren, aan de andere kant wil ik mij toespitsen op Charlotte Mutsaers' schriftuur. Spinoy (2004) schrijft dat een soortgelijke discours-theoretische analyse ernaar streeft 'de poëtische uitlatingen en activiteiten en de daardoor gemotiveerde tekstproductie van een auteur of een groep auteurs te begrijpen tegen de achtergrond van contemporaine [...] discourses'. Hij beklemtoont dat het woord 'poëticaal' daarbij in een brede zin dient te worden geïnterpreteerd. Ook politiek-maatschappelijke of ethische opvattingen van de

auteur kunnen voor zo'n onderzoek interessant zijn. In mijn lectuur zal ik dan ook Mutsaers' poëtische uitspraken, haar activiteiten en voornamelijk de daardoor gemotiveerde literaire praxis onder de loep nemen. Daarbij zal ik het begrippenarsenaal van Laclau en Mouffe als hulpmiddel gebruiken.

Zoals uit het eerste deel van mijn proefschrift zal blijken is dat niet altijd evident. Dat heeft onder meer te maken met het gegeven dat de discourestheorie geen 'kant-en-klare' theorie is. Laclau en Mouffe stellen de onderzoeker met hun theorie geen duidelijke achterliggende methode, geen model ter hand. Torfing (1999: 292) stelt dat de discourestheoreticus een soort *bricoleur* is¹⁴. Hij werkt immers met zeer heterogene materialen en heeft geen regels ter beschikking waaraan hij zich kan houden. Men mag zich de relatie tussen discourestheorie en een door haar geïnspireerde lectuur dan ook niet voorstellen als een simpele relatie tussen 'theorie' en 'toepassing'. Dat geldt voor discourestheoretische politieke analyses, maar allicht ook voor discourestheoretische *literaire* analyses. Gezien er tot nu toe nog niet vele literatuurwetenschappers het begrippenapparaat van Laclau en Mouffe hebben 'geoperationaliseerd' zijn er niet veel analyses die men als model, als steun zou kunnen gebruiken. Bovendien hangt de manier waarop men te werk gaat, niet alleen af van de specifieke onderzoeksvraag, maar ook van de onderzoeker zelf. Dat maakt dat een discursieve lectuur altijd een soort *performance* is.

In de discourestheorie wordt de klassieke scheiding tussen woord en daad op losse schroeven gezet. Alle praktijken zijn discursief ingebed, ze worden erdoor gemotiveerd. In het bijzondere geval van een discourestheoretische literaire analyse impliceert dat dat ook de grens tussen esthetische en niet-esthetische, extraliteraire tekstproductie vervaagt. Een consequentie daarvan is dat in principe alle teksten van Mutsaers voor een bespreking in aanmerking konden komen: zowel de romans als de essays lenen zich voor een discourestheoretische lectuur¹⁵. Ook poëtische uitlatingen in interviews van haar kunnen interessant zijn. Een discourestheoretische literaire lectuur van Mutsaers' schriftuur is vernieuwend. Haar werk wordt immers vanuit een ander perspectief bekeken en er worden andere vragen aan haar teksten gesteld. Hierbij worden discourestheoretische concepten en literaire concepten met elkaar gecombineerd. Deze combinatie maakt het mogelijk om anders naar het werk van Mutsaers te kijken.

Uit het hierboven gezegde wordt duidelijk dat de auteur in een literaire analyse vanuit discourestheoretisch perspectief een vrij belangrijke rol speelt. Men heeft immers aandacht voor zijn poëtische uitspraken en zijn activiteiten. Zoals gezegd kunnen niet enkel de strikt poëtische opvattingen aan bod komen, maar ook politiek-matschappelijke en ethische opvattingen. Kortom,

¹⁴ 'Discourse theorists must remain methodological bricoleurs and refrain from developing an all-purpose technique for discourse analysis. The methodology to be applied will vary from study to study, and the development of totalizing master methodology would serve only to repress new and alternative forms of analysis' (Torfing 1999: 292).

¹⁵ Hierbij moet uiteraard worden gezegd dat dat niet betekent dat ik (genre)verschillen tussen bijvoorbeeld de roman, het essay en het krantenartikel negeer.

van de zogenaamde ‘dood van de auteur’ is in zo’n analyse geen sprake. Integendeel, een discours-theoretisch geïnspireerde lectuur impliceert volgens Spinoy (2004) dan ook top op zekere hoogte een terugkeer naar de auteur – alleen, ‘terug naar af’, dat wil zeggen een terugkeer naar het ouderwetse, ‘positieve’ auteurssubject is het zeker niet. De auteur zoals wij ons die voorstellen is een subject dat zijn identiteit construeert in reactie op het appel dat uitgaat van de discourses die hem in zijn tijd omringen, maar dat doet op een heel ‘eigen’ manier’. In de discours-theorie ziet men identiteiten als *constructies* en niet als *essenties*.

De indeling van dit proefschrift ziet er als volgt uit. Het proefschrift bevat twee delen. In het eerste deel, de theoretische indeling, zal ik proberen de lezer met het kader en enkele concepten van Laclau en Mouffe vertrouwd te maken. Theoretische concepten zoals discours, antagonisme, equivalentieketen en identificatie kunnen bij de analyse de aandacht vestigen op een aantal elementen die in Mutsaers’ werk een significante rol spelen. De theorie in verband met identificatie en identiteitsconstructie, bijvoorbeeld, laat zien dat identiteit altijd samenhangt met verschil en helpt beter te begrijpen hoe Mutsaers in haar boeken een ‘binnen’ construeert dat permanent door een (constitutief) ‘buiten’ bedreigd wordt.

Het tweede deel van het proefschrift is het praktische deel, hier wordt de discours-theorie ‘geoperationaliseerd’ voor een analyse van Mutsaers’ schriftuur. Deze analyse bevat drie hoofdstukken, die elk een reeks belangrijke facetten van deze teksten belichten. Ik zal proberen aan te tonen dat discours-theoretische concepten een literaire analyse kunnen steunen en sturen. Het eerste hoofdstuk gaat voornamelijk over de antagonismen in Mutsaers’ schriftuur. Belangrijke vragen zijn hier: welke antagonismen construeert Mutsaers en hoe benoemd ze haar ‘vijanden’? In het tweede hoofdstuk concentreer ik mij op Mutsaers’ identiteitsconstructies. Ik wil onder meer nagaan met welke kunstenaars zich Mutsaers identificeert en van welke ze zich afzet. Mutsaers spiegelt zich geregeld aan verwante kunstenaars en construeert zo haar poëtica. In het derde en langste hoofdstuk gaat het mij om de complexe verhouding tussen de kritische, subversieve inhoud van Mutsaers’ teksten en hun ontregelende vorm. Een centraal uitgangspunt van het hoofdstuk vormt de stelling dat Mutsaers’ literaire teksten in velerlei opzichten subversief zijn. Zowel inhoudelijk als formeel tracht ze op verschillende manieren tegen bestaande hiërarchieën en logica’s in te gaan. De klemtoon ligt hier op Mutsaers’ streven naar ontordening, ‘doelgerichte grilligheid’. In mijn lectuur wil ik nagaan in hoeverre Mutsaers’ schrijfpriktijk gemotiveerd wordt door haar poëtica en door de discourses waar ze zich mee identificeert. In de conclusie vat ik de belangrijkste bevindingen nog eens samen. In een korte bespreking van Mutsaers’ emblematabundel *Het circus van de geest* laat ik de hoofdlijnen van mijn lectuur nog een laatste keer aan een concrete tekst zien.

Aan het slot van zijn boek over discours-theorie moedigt Torfing (1999 : 292) wetenschappers uit diverse disciplines aan om de discours-theorie als ‘toolbox’ te gebruiken: ‘With interest in discourse theory increasing within many different disciplines, new research agendas are

likely to emerge. It is my modest hope that this book will help stimulate interest in, and further development of, the new theories of discourse'. Dit proefschrift vormt een soortgelijke aanzet. Zoals aangekondigd begin ik met een theoretische inleiding over de discoursstheorie om de lezer met de diverse concepten en de context van de theorie vertrouwd te maken.

Deel 1: Theoretische inleiding tot de discours­theorie van Laclau en Mouffe

Inleiding

Dit proefschrift vormt een poging tot een discours­theoretische literaire analyse van Mutsaers' schriftuur. Als referentiekader voor de analyse gebruik ik de discours­theorie van Ernesto Laclau en Chantal Mouffe. Zoals gezegd wordt deze theorie momenteel vooral in de politieke wetenschappen gehanteerd. Ze probeert onder andere duidelijk te maken hoe collectieve en persoonlijke identiteiten en machtsposities geconstrueerd worden. Laclau en Mouffe hebben in hun theorie een aantal concepten en begrippen ontwikkeld die de analyse van een discours kunnen vergemakkelijken. Zo biedt de discours­theorie hulp bij vraagstukken zoals: hoe ontstaat een hegemonisch discours? Hoe construeren subjecten hun identiteit? Wat zijn de knooppunten ('nodal points') in een hegemonisch discours? Hoe benoemen subjecten hun 'vijanden'? Wat is een equivalentieketen? Zoals verderop nog zal blijken kan de theorie echter ook op andere terreinen vruchtbaar worden gemaakt, een van deze domainen is de literatuur.

Alvorens met de discours­theoretische literaire analyse van Mutsaers' schriftuur te beginnen zal ik de lezer eerst in een theoretische inleiding met de discours­theorie vertrouwd maken. Eerst stel ik de grondleggers van de discours­theorie, Ernesto Laclau en Chantal Mouffe voor en situeer ik de discours­theorie. Het is immers van belang een theorie in de context te zien die haar heeft voortgebracht. Aan de hand van de belangrijkste basisconcepten probeer ik dan de lezer met de discours­theorie vertrouwd te maken. Dat zal niet altijd evident zijn, omdat de theorie vrij abstract en complex is en aan een aantal andere theorieën refereert. Het was dan ook zeker niet mijn doelstelling om een volledige schets van de discours­theorie te bieden. Een dergelijk overzicht biedt Jacob Torfings boek *New Theories of Discourse. Laclau, Mouffe, Žižek*¹⁶. Ik zal me dan ook geregeld op Torfing baseren, omdat hij het theoretisch apparaat van Laclau en Mouffe heeft

¹⁶ Torfing heeft het in zijn boek hoofdzakelijk over de theorie van Ernesto Laclau en Chantal Mouffe. De Sloveense filosoof en psychoanalyticus Slavoj Žižek (1949) is echter een belangrijke criticus van hun werk. Žižek is gespecialiseerd in de Lacaniaanse psychoanalyse. Hij werkt aan het Instituut voor Sociale Wetenschappen in Ljubljana. Naast de psychoanalyse behoren de filosofie, de politieke theorie en de film- en literatuurwetenschap tot zijn onderzoeksgebied. Žižek's kritische opmerkingen en suggesties in verband met het werk van Laclau en Mouffe hebben beide auteurs sterk beïnvloed. Vooral Laclau beroept zich in zijn recente werk steeds meer op de (Lacaniaanse) psychoanalyse. Wanneer men zich met de discours­theorie van Laclau en Mouffe bezighoudt, kan men er dus niet onderuit om ook gedeeltelijk op de theorieën van Žižek in te gaan. Aangezien Žižek's werk echter erg omvangrijk en complex is, blijft Torfings behandeling ervan in zijn boek beperkt. Hij heeft het slechts over Žižek als diens ideeën helpen om de argumenten van Laclau en Mouffe nog verder te ontwikkelen of beter te begrijpen: 'the many important insights and arguments advanced by Žižek will be invoked only where they directly contribute to developing the argument of Laclau en Mouffe' (Torfing 1999: 3). Voor mijn lectuur van Mutsaers' werk wil ik dan ook in de eerste plaats met de discours­theorie van Laclau en Mouffe werken. Ik zal weliswaar een excursie naar het werk van Žižek maken in verband met ideeën die relevant kunnen zijn voor mijn onderzoek, maar zal het werk van Žižek voor de rest buiten beschouwing laten.

verhelderd. Men zou Torfings boek daarom als een soort handboek bij Laclaus en Mouffes discours­theorie kunnen beschouwen. Aangezien ik de discours­theorie als heuristisch middel, als instrumentarium gebruik om het werk van Mutsaers te bespreken, beperk ik me tot de concepten, begrippen en definities die voor mijn analyse relevant zijn of die men moet kennen om de cruciale aspecten van de theorie en de onderliggende verbanden te begrijpen. Ik laat in mijn theoretisch gedeelte dan ook doelbewust een aantal concepten buiten beschouwing omdat de uiteenzetting van deze concepten te ver zou leiden. Omdat de problematiek van identiteit en identiteitsconstructies belangrijk is voor mijn onderzoek zal ik de begrippen die daarmee in verband staan gedetailleerder behandelen.

Ernesto Laclau en Chantal Mouffe – een beknopte biografie

De grote belangstelling van Ernesto Laclau en Chantal Mouffe voor de politieke theorie en de politieke filosofie heeft veel met hun beider politieke achtergrond en met hun concrete politieke ervaringen te maken. Ondanks hun zeer verschillende levensloop, hebben ze in zekere zin vergelijkbare ervaringen opgedaan. Voor deze beknopte biografie heb ik voornamelijk gebruik gemaakt van Torfing (1999: 15-17).

Ernesto Laclau (1935) wordt in Argentinië geboren en studeert aan de Universiteit van Buenos Aires. Laclau is heel actief in de Linkse studentenbeweging. Hij zetelt als studenten­vertegenwoordiger in de senaat van de Universiteit van Buenos Aires en is voorzitter van het centrum van de studenten­vereniging van de Faculteit Geesteswetenschappen. In 1958 wordt hij lid van de ‘Partido Socialista Argentino’. Vanaf 1963 behoort hij tot het bestuur van de ‘Partido Socialista de la Izquierda Nacional (PSIN) en is hij ook uitgever van het tijdschrift ‘Lucha Obrera’ (Arbeiders­strijd) van deze partij. De politieke en intellectuele ervaringen die hij in deze tijd opdoet, zijn van essentieel belang voor zijn latere visie op de politiek. De marxistische ideologie beperkt haar aandacht volgens Laclau nog steeds tot economische factoren en is dus niet in staat om recente politieke fenomenen te verklaren. In 1968 verlaat Laclau Argentinië en gaat naar Europa. Hij studeert in Oxford en promoveert aan de Universiteit van Essex (Colchester). Op dat moment leert hij het werk van Althusserl en Gramsci kennen, theoretici die allebei proberen het marxisme te reformeren. Hij stuit daarbij op een aantal sleutel­begrippen die hij later zal gebruiken in zijn kritiek op het klassieke marxisme. Laclau, die van zichzelf beweert dat hij eigenlijk nooit een dogmatisch marxist is geweest omdat hij altijd geprobeerd heeft het marxisme met iets anders te combineren, vindt bij Gramsci een vorm van marxisme die niet (of preciezer veel minder) reductionistisch is¹⁷. Gramsci heeft volgens Laclau immers een conceptueel kader ontwikkeld dat in staat is de nieuwe sociale bewegingen, zoals de vredes­bewegingen, de milieubewegingen en de feministische

¹⁷ ‘Hegemonie, Macht und Rechtspopulismus’. Interview met Laclau en Mouffe www.episteme.de/htmls/MouLac.html [19 mei 2004].

bewegingen, beter te begrijpen.

Later doceert Laclau 'Politieke Theorie' aan de Universiteit van Essex waar hij ook directeur was van het doctoraal programma 'Ideology and Discourse Analysis' aan het 'Centre for Theoretical Studies in the Humanities and Social Sciences'. Tot zijn belangrijkste publicaties behoren: *Politics and Ideology in Marxist Theory* (1977), *Hegemony and Socialist Strategy* (samen met Chantal Mouffe, 1985), *New Reflections on the Revolution of our Time* (1990), *The Making of Political Identities* (samenstelling en medewerking 1994), *Emancipation(s)* (1996), *Contingency, Hegemony, Universality. Contemporary Dialogues on the Left* (medewerking, 2000). Tot zijn onderzoeksdomein behoren onder andere de discursieve constructie van antagonismen en de verhouding tussen deconstructie en politiek.

Chantal Mouffe (1943) studeert aan de Université Catholique de Louvain. Ook bij haar zijn haar persoonlijke politieke ervaringen van doorslaggevende betekenis voor haar verdere ontwikkeling. Ook zij is actief in de studentenbeweging. Zij behoort tot de linkse vleugel van de Belgische Socialistische Partij en is hoofdredactrice van twee kleinere socialistische tijdschriften. In de jaren '60 gaat zij naar Parijs en loopt er college bij Louis Althusser. Zij is actief in de anti-imperialistische strijd en sluit zich aan bij verschillende Latijns-Amerikaanse bevrijdingsbewegingen. Omdat ze zo'n grote belangstelling heeft voor de Latijns-Amerikaanse politiek, vertrekt ze naar Colombia, waar ze van 1967 tot 1973 als lector filosofie doceert aan de Nationale Universiteit van Colombia in Bogota. Ze vindt echter haar filosofische opleiding te theoretisch en gaat terug naar Europa om er aan de Universiteit van Essex politieke wetenschappen te studeren. Ook de politieke wetenschappen vindt ze in sommige opzichten teleurstellend. Pas in de politieke filosofie en de politieke theorie vindt ze wat ze had gezocht. De politieke filosofie maakt het haar immers mogelijk haar filosofische achtergrond met de politiek te combineren.

Vandaag de dag is Chantal Mouffe docente 'Politieke Theorie' aan de Universiteit van Westminster in London. Ze werkt er als Quintin Hogg Senior Research Fellow aan het 'Centre for the Study of Democracy'. Zij heeft aan verschillende universiteiten in Europa, Noord-Amerika en Latijns-Amerika gedoceerd en als onderzoeker gewerkt in Harvard, in Cornell, aan de University of California, aan het Institute for Advanced Study in Princeton en aan het Centre National de la Recherche Scientifique in Parijs. Tot haar belangrijkste publicaties behoren *Hegemony and Socialist Strategy: Towards a Radical Democratic Politics* (samen met Ernesto Laclau, 1985), *The Return of the Political* (1993), *The Democratic Paradox* (2000) en *On The Political* (2005). Daarnaast heeft ze nog een aantal publicaties samengesteld, zoals bijvoorbeeld *Gramsci and Marxist Theory* (1979), *Dimensions of Radical Democracy. Pluralism, Citizenship, Community* (1992), *Deconstruction and Pragmatism* (1996), *The Challenge of Carl Schmitt* (1999) en *The*

Legacy of Wittgenstein: Pragmatism or Deconstruction (2001). Tot haar onderzoeksgebied behoren onder andere post-essentialistische trends in de hedendaagse filosofie, politiek liberalisme, rationaliteitskritiek, politieke passies, democratie en staatsburgerschap, rechts populisme in Europa, een ‘agonistisch’ democratiemodel en feminisme.

Discoursanalyse - Discourstheorie

Nico Carpentier en Sonja Spee geven in hun analyse (Carpentier en Spee 1999) van een uitzending van Jan Publiek¹⁸ over het thema prostitutie een beknopte inleiding tot de discoursanalyse. Discoursanalyse is een interdisciplinaire stroming die aan het eind van de jaren ‘60 en in het begin van de jaren ‘70 is ontstaan. In de discoursanalyse werken zulke uiteenlopende disciplines als ‘linguïstiek, literatuurstudie, antropologie, semiotiek, sociologie, psychologie en communicatiewetenschap’ (Carpentier en Spee 1999: 4) samen. Door het feit dat de discoursanalyse interdisciplinair is, zijn er talrijke verschillende benaderingen ontstaan, zodat men tegenwoordig niet meer van *de* discoursanalyse kan spreken. Zo zijn er inmiddels ook heel wat verschillende definities van de term ‘discours’. Carpentier en Spee wijzen er echter op dat al deze verschillende werkwijzen en theorieën toch twee gemeenschappelijke eigenschappen vertonen. Ten eerste hechten discoursanalytici veel belang aan de *context* van een discours (Carpentier en Spee 1999: 4). De discoursanalyse wil dus niet alleen een bepaald discours beschrijven, maar ook de context waarin dat discours zich bevindt. Of men zich dan vooral voor de macro-context van een discours interesseert of veeleer voor de micro-context hangt dan van de benadering in kwestie af. Zo zijn er benaderingen die het begrip context erg ruim opvatten, zoals de discourstheorie van Foucault (voor hem is een discours een totaliteit van interacties), en andere invalshoeken die de tekst zelf als de context beschouwen, zoals een aantal sociolinguïstische benaderingen (Carpentier en Spee 1999: 5). Carpentier en Spee rekenen de discourstheorie van Laclau en Mouffe tot de eerste categorie, dat wil zeggen tot de macro-contextuele discourstheorieën. Als tweede gemeenschappelijk kenmerk noemen Carpentier en Spee het feit dat een discours binnen de discoursanalyse als een vorm van sociale actie wordt begrepen: ‘Taal wordt niet gezien als een zuiver intellectuele, cognitieve activiteit, maar als een onderdeel van een ruimer, sociaal geheel’¹⁹.

Jan Zienkowski maakt in het theoretische gedeelte van zijn discourstheoretische politieke analyse een semantisch onderscheid dat nuttig kan zijn om de discourstheorie van Laclau en Mouffe hier beter te situeren. Hij maakt immers het onderscheid tussen ‘discoursanalyse’ en

¹⁸ ‘Jan Publiek’ is een bekend praatprogramma op de VRT. De eerste aflevering van ‘Jan Publiek’ werd uitgezonden op 9 januari 1997 (Carpentier en Spee 1999: 5). Het concept van ‘Jan Publiek’ bestaat eruit dat een aantal ervaringsdeskundigen samen met een vast panel van ‘gewone mensen’, leken over een bepaald onderwerp discussieert. Aangezien er in de afleveringen van ‘Jan Publiek’ meerdere meningen naast elkaar kunnen staan, biedt het praatprogramma een ruimte waarin hegemonische discourses betwist kunnen worden (Carpentier en Spee: 35).

¹⁹ Carpentier en Spee Cursustekst: 2
<http://homepages.vub.ac.be/~ncarpent/disc.html> [1 februari 2006].

‘discourstheorie’. De term ‘discoursanalyse’ omvat daarbij ‘eerder linguïstische technieken die gebruikt worden in de min of meer formele beschrijvingen van verschillende discursieve communicatievormen’²⁰. De term ‘discourstheorie’ verwijst dan naar de poststructuralistische en postmarxistische kaders van Foucault en Laclau en Mouffe. Zienkowski steunt daarbij op Torfing (1999: 12) die eveneens het verschil tussen ‘discoursanalyse’ en ‘discourstheorie’ maakt: ‘it is important to maintain a sharp distinction between formal linguistic techniques and the theoretical propositions of Laclau and Mouffe’.

Ik zal hier niet op de verschillende strekkingen binnen de discoursanalyse ingaan, omdat ik met de discourstheorie van Laclau en Mouffe zal werken. Het is echter van belang om te stellen dat discoursanalyse en ook de discourstheorie van Laclau en Mouffe op twee filosofische uitgangspunten berust, met name op de afwijzing van het foundationalisme en van het essentialisme (Carpentier en De Vos 2001: 5). Het anti-foundationalisme gaat ervan uit dat men fenomenen niet met behulp van een ultieme grond zoals bijvoorbeeld de wil van god, de menselijke natuur of sociale cycli kan verklaren (Sayyid en Zac 1998: 250). Er bestaan met andere woorden geen alles determinerende categorieën die (politieke) gebeurtenissen bepalen: ‘The main proposition is that truth is not discovered, but fabricated’ (Sayyid en Zac 1998: 250). Discourstheoretische benaderingen gaan dan ook niet meer op zoek naar zulke categorieën, maar bekijken de manier waarop subjecten, objecten en politiek in een discours geconstrueerd worden (Sayyid en Zac: 250). Het anti-essentialisme gelooft niet langer in essenties, in het onveranderlijke karakter van identiteiten. Het gaat ervan uit dat ‘the “whatness” of any given entity is socially constructed’ (Sayyid en Zac 1998: 251). De discourstheorie houdt zich dan ook bezig met de constructie van betekenis en van identiteiten. Spelen categorieën zoals ras of gender in een bepaalde situatie een belangrijke rol, dan komt dat volgens discourstheoretici niet omdat dat noodzakelijk zo moest zijn, maar omdat ze in een specifieke context zo geconstrueerd worden (Sayyid en Zac 1998: 251). Ook Laclau en Mouffe proberen met hun discourstheorie essenties te de-essentialiseren: ‘the discourse theory of Laclau en Mouffe denies the possibility of self-enclosed particularist identities possessing uncontaminated moral values. All identities and all values are constituted by reference to something outside them, which has the character of a subversive margin preventing the possibility of an ultimate fixity’ (Torfing 1999: 6-7).

Deze twee uitgangspunten helpen beter te begrijpen wat de doelstellingen van discourstheoretische benaderingen zijn. Howarth schrijft:

Discourse theorists, then, begin from the premiss that political identities are always relational and historical entities, politically fabricated out of diverse elements. Their ‘explanations’ do not seek an essence of identity, or reduce them to other more determinate logics of society, such as economic variables. Rather, discourse theorists set out to demystify essentialist forms of identification and thinking by showing identities to be contingent and inherently unstable constructions. (Howarth 1998: 282-3)

²⁰ www.ethesis.net/11_sept/11_sept_inhoud.htm [14 september 2005].

Kortom, discoursstheorie heeft belangstelling voor de specifieke manier waarop discoursen geconstrueerd worden. Zij probeert bijvoorbeeld te achterhalen hoe het een bepaald discours lukt om alternatieve discoursen uit te schakelen, hoe een bepaalde groep door het trekken van demarcatielijnen haar identiteit construeert of hoe bepaalde discoursen een relatief stabiele eenheid gaan vormen. De discoursstheorie gebruikt daarbij hulpmiddelen uit verschillende disciplines, zoals de linguïstiek (begrippen als betekenaar, betekenis, teken), de psychoanalyse (identificatie, subjectiviteit), de filosofie (de deconstructie van binaire opposities) of de politieke wetenschappen (hegemonie of macht) (Sayyid en Zac 1998: 260). Vanwege haar specifieke invalshoek is de discoursstheorie niet te vergelijken met andere benaderingen. David Howarth situeert haar eerder in de hermeneutische traditie dan in de naturalistische. De discoursstheorie bestudeert immers veeleer de sociale constructie van betekenissen dan dat ze verklaringen zoekt die op universele wetten van oorzaak en gevolg zijn gefundeerd (Howarth 1998: 281). Ze verschaft dan ook zelden precieze feiten en statistische resultaten: 'On questions of predication, reliability, falsification, replication, and similar ways of assessing the validity of research methodologies, discourse theory is silent – or should be' (Sayyid en Zac 1998: 250). De discoursstheorie poogt de wereld met andere ogen, vanuit een ander perspectief te bekijken (Sayyid en Zac 1998: 250).

Situering van de discoursstheorie van Laclau en Mouffe.

De discoursstheorie van Laclau en Mouffe is vanzelfsprekend niet uit het niets ontstaan. Ze heeft zich ontwikkeld onder de invloed van stromingen als het post-marxisme, het poststructuralisme, het postmodernisme, de deconstructie, de linguïstiek, de psychoanalyse en het sociaal constructivisme. Omdat de invloed van het post-marxisme van groot belang was en omdat misschien ook niet duidelijk is wat ermee bedoeld wordt, ga ik hier kort in op de term post-marxisme.

Wat is post-marxisme?

Post-Marxism: An anti-essentialist recasting of Marxism that is inspired by the Marxist problematic, but which moves beyond it, and which, therefore, should not be passed off as Marxism. (Torfing 1999: 304)

De discoursstheorie van Ernesto Laclau en Chantal Mouffe wordt doorgaans post-marxistisch genoemd. Oliver Marchart schrijft in 'Beantwortung der Frage: Was heißt Post-Marxismus'²¹ dat de term ongeveer 20 jaar oud is en zo veelvuldig gehanteerd wordt dat men niet echt van een school kan spreken. Het gaat eerder om een tendens. Zo worden zulke verschillende filosofen als Theodor

²¹ <http://sammelpunkt.philo.at:8080/archive/00000065/01/postm.htm> [19 mei 2004].

Adorno, Hannah Arendt, Jürgen Habermas en Ernesto Laclau post-marxistisch genoemd. Met andere woorden, *de* post-marxistische theorie bestaat niet, er zijn slechts postmarxistische *theorieën*. Deze theorieën hebben volgens Marchart echter een aantal gemeenschappelijke kenmerken. Alle post-marxisten breken met bepaalde centrale thesen van het traditionele marxisme, maar ze willen het marxistische project niet opgeven. In een aantal opzichten blijven ze eraan trouw. Marchart noemt als belangrijkste gemeenschappelijke punten van kritiek op het klassieke marxisme: de afwijzing van het marxistisch reductionisme (het economisch determinisme en het klassenreductionisme), van het marxistisch totalitarisme en van het marxistisch revolutieconcept. De post-marxisten zijn van mening dat het marxisme geen concepten aanreikt om niet-economische fenomenen te verklaren.

In tegenstelling tot het klassieke marxisme is het post-marxisme anti-essentialistisch. Deze anti-essentialistische kritiek gaat gepaard met een verandering van het terrein. Ging het in het klassieke marxisme vooral om de economie, dan staat in het post-marxisme vooral de politiek centraal. Het klassieke concept ‘maatschappij’ wordt ingeruild voor concepten als het ‘politieke’²² en het ‘discours’ (Marchart). Daarbij beroepen de post-marxisten zich volgens Marchart vooral op de theorieën van Jacques Lacan, Jacques Derrida en Michel Foucault. Ze introduceren met andere woorden nieuwe inzichten van vooral postmoderne, poststructuralistische origine in het marxisme.

De term post-marxisme wordt heel vaak in verband gebracht met Laclau en Mouffe, omdat hun tot nu toe bekendste werk *Hegemony and Socialist Strategy* (1985) in velerlei opzichten exemplarisch is voor de post-marxistische ideeën. Laclau en Mouffe noemen zichzelf geregeld post-marxisten en kunnen zich blijkbaar goed met deze aanduiding identificeren²³. Zo komt het dat de naam post-marxisme soms gehanteerd wordt om te verwijzen naar de discoursstheorie van Laclau en Mouffe. In hoeverre kan men hun gemeenschappelijk boek nu exemplarisch voor het post-marxisme noemen? In het eerste gedeelte van het boek deconstrueren Laclau en Mouffe het klassieke marxisme. Ze bekritisieren onder andere de totalitaire claim van het marxisme, het economisch reductionisme, het klassenreductionisme, de centrale positie van de productiemiddelen, de zogenaamde ‘objectieve’ belangen van de arbeidersklasse, de gedachte dat politiek en ideologie minder belangrijk zouden zijn dan economie, het marxistische idee van de revolutie, de utopische voorstelling van een transparante postrevolutionaire maatschappij waaruit alle antagonismen verdwenen zijn en het idee dat politiek na deze revolutie feitelijk zinloos zou zijn.

Ze verwerpen met andere woorden het reductionisme en het essentialisme van de marxistische theorie, dat onverenigbaar is met het postmoderne, poststructuralistische

²² Dit begrip wordt in het vervolg nog uitgelegd.

²³ ‘At this point we should state quiet plainly that we are now situated in a post-Marxist terrain. It is no longer possible to maintain the conception of subjectivity and classes elaborated by Marxism, nor its vision of the historical course of capitalist development, nor, of course, the conception of communism as a transparent society from which antagonisms have disappeared’ (Laclau en Mouffe 1985: 4).

gedachtengoed. Het marxisme koestert volgens Laclau en Mouffe nog steeds de pretentie dat het de eigenlijke betekenis van de geschiedenis kan vatten. Laclau en Mouffe hebben die pretentie niet en bevinden zich om die reden dan ook op post-marxistisch terrein. Ze proberen echter (simplistisch gezegd) de beste, meest progressieve ideeën van het marxisme weer tot leven te wekken om zo een nieuw socialistisch project te ontwikkelen. Ze trachten sommige marxistische begrippen te ‘redden’ om ze later in een nieuw project te integreren:

This is how the discourses that constituted the field of classical Marxism may help to form the thinking of a new left: by bequeathing some of their concepts, transforming or abandoning others, and diluting themselves in that infinite intertextuality of emancipatory discourses in which the plurality of the social takes shape. (Laclau en Mouffe 1985: 5)

Het beste voorbeeld van zo’n begrip is waarschijnlijk het begrip ‘hegemonie’. Laclau en Mouffe traceren eerst de geschiedenis van de term tot Gramsci en passen hem vervolgens aan, zodat hij in hun post-marxistisch project past. Bij Laclau en Mouffe wordt hegemonie de logica van het ‘politieke’. Deze verschuiving maakt het nieuwe project van Laclau en Mouffe, de ‘radicale pluralistische democratie’, mogelijk.

De post-marxisten in het algemeen, en Laclau en Mouffe in het bijzonder, nemen dus een tussenpositie in. Ze bekritisieren het marxisme, maar verwerpen het niet totaal. Men mag hen daarbij niet met de neo-marxisten verwarren, omdat de kritiek van de post-marxisten veel diepgaander is. Over deze tussenpositie heeft Laclau het dan ook wanneer hij in *Hegemony and Socialist Strategy* schrijft: ‘But if our intellectual project in this book is *post-Marxist*, it is evidently also *post-Marxist*’ (Laclau en Mouffe 1985: 4). Deze tussenpositie wordt echter vaak aangevallen. Criticus Norman Geras bijvoorbeeld vindt de kritiek van Laclau en Mouffe op het klassieke marxisme dermate fundamenteel dat hij zich afvraagt of men in hun geval niet van anti-marxisme moet spreken (Geras 1987: 81). Laclau en Mouffe hebben echter steeds weer geprobeerd duidelijk te maken dat het bij hen in geen geval om een negeren en verwerpen van het marxisme gaat, maar integendeel om een kritische lezing en ondervraging ervan: ‘I have never said that Marx’s work should be abandoned *en bloc* but deconstructed, which is very different’ (Laclau 1990: 182). Uit het oude ontstaat zo iets nieuws dat nog steeds met het oude verbonden is:

To set the limits of an answer is to re-create the original meaning of the question. To set the historical limits of Marxism is to re-establish a living dialogue with that tradition, to endow it with a certain contemporaneity against the *timelessness* that its orthodox defenders attribute to it. In this sense, ‘post-marxism’ is not an ‘ex-marxism’, for it entails an active involvement in its history and in the discussion of its categories. But this involvement does not imply a dogmatic affirmation of its unity and coherence; rather, it requires specification of its plurality. (Laclau 1989: 77)

Laclau en Mouffe beklemtonen dan ook steeds weer dat hun theorie niet als *de* nieuwe waarheid dient gelezen te worden, maar slechts als een discours onder andere. Hun visie op de toekomst is

vrij optimistisch. Voor hen betekent de inéénstorting van het marxisme immers niet het einde van de socialistische politiek, maar het begin van een nieuw tijdperk met nieuwe linkse projecten, zoals de radicale pluralistische democratie.

Het werk van Laclau en Mouffe heeft eigenlijk twee kanten. Er is het theoretische gedeelte, het conceptuele kader dat ze in de loop van de tijd hebben ontwikkeld. Daarnaast heeft hun werk ook duidelijk een meer normatieve²⁴ kant. Laclau en Mouffe behoren immers niet tot de sceptische postmodernisten die van mening zijn dat men in onze postmoderne tijd sowieso geen zinvolle politieke projecten meer kan ontwerpen. 'the Marxist ambition to change the world is taken very seriously by Laclau, Mouffe and Žižek' (Torfing 1999: 245). Laclau en Mouffe zijn politiek geëngageerd. Met hun project voor een radicaal democratisch pluralisme willen ze dan ook een alternatief model van een sociale orde voorstellen.

Voor mijn lectuur van het werk van Charlotte Mutsaers zijn vanzelfsprekend in de eerste plaats de theorie en de bijbehorende theoretische concepten van belang. Ik zal me dan ook op het theoretische gedeelte van Laclaus en Mouffes discoursstheorie toespitsen en dan voornamelijk op de elementen van de theorie die voor mijn onderzoek relevant kunnen zijn. Het normatieve gedeelte in het werk van Laclau en Mouffe, hun project voor een radicaal democratisch pluralisme, valt buiten de doelstellingen van dit proefschrift. Voor meer informatie in verband met het project van een radicaal democratisch pluralisme verwijst ik naar (Torfing 1999: 247-261).

Enkele centrale concepten uit Laclau's en Mouffes discoursstheorie

Laclau en Mouffe hebben hun theorie voornamelijk ontworpen om hun project van een radicale pluralistische democratie te onderbouwen. Hun discoursstheorie heeft inmiddels echter grote weerklank gekregen en heeft in verschillende domeinen concrete toepassingen gevonden, zoals bijvoorbeeld in de Cultural Studies, de communicatiewetenschappen, de genderstudies en in de literatuurwetenschap. Het is niet mijn bedoeling om op alle theoretische concepten die de discoursstheorie omvat in te gaan, daarvoor is de theorie inmiddels veel te complex en omvangrijk.

²⁴ Daarmee behoort de discoursstheorie van Laclau en Mouffe tot wat Gabriëls in 'Een wereld zonder toevluchtsoord' een kritische maatschappijtheorie noemt. Volgens Gabriëls (in Baetens 2002: 39-40) koesteren kritische maatschappijtheorieën – ook al verschillen ze soms sterk van elkaar – vier claims, met name een cognitieve, een normatieve, een emancipatorische en een zelfreflexieve claim. Met de cognitieve claim wordt bedoeld dat een kritische maatschappijtheorie de ambitie heeft om een adequate analyse van de samenleving te kunnen aanreiken. De normatieve aanspraak impliceert dat een kritische maatschappijtheorie eveneens bepaalde normatieve voorstellingen heeft. Over de emancipatorische claim schrijft Gabriëls (in Baetens 2002: 39-40): 'Iedere kritische maatschappijtheorie heeft de pretentie op basis van haar analyse van de samenleving (cognitieve claim) en haar oordeel over de samenleving (normatieve claim) een bijdrage te leveren aan het beëindigen van praktijken die ze verwerpelijk acht. Kortom de theorie is gericht op de praktijk'. De zelfreflexieve claim komt neer op het idee dat een kritische maatschappijtheorie niet alleen kritisch is ten opzichte van anderen, maar ook ten opzichte van zichzelf. Een kritische maatschappijtheorie is anders gezegd een theorie die zichzelf geregeld in twijfel trekt.

Bovendien is ze nog volop in evolutie aangezien Laclau en Mouffe nog regelmatig publiceren. Ik zal dan ook enkel de concepten die voor mijn analyse relevant kunnen zijn expliciteren. Zoals gezegd zal ik daarbij geregeld refereren aan de primaire teksten van Laclau en Mouffe en aan Torfings *New Theories of Discourse. Laclau, Mouffe, Žižek* omdat dit boek een zeer grondig en kritisch overzicht van de discoursstheorie biedt.

Mijn voorstelling van de concepten zal soms enigszins vereenvoudigend zijn, maar dat is bij een abstracte theorie zoals die van Laclau en Mouffe onvermijdelijk. De discoursstheorie behoort tot het domein van de politieke filosofie en is niet altijd even toegankelijk. Bovendien verwijzen Laclau en Mouffe geregeld naar andere auteurs, zoals de Saussure, Lacan, Derrida, Foucault en Wittgenstein. Aangezien alle concepten van de discoursstheorie met elkaar samenhangen is het ook niet altijd evident de concepten apart te verhelderen. Volgens Torfing is de theorie van Laclau en Mouffe op drie basisconcepten opgebouwd, met name **discours, hegemonie en sociaal antagonisme** (Torfing 1999: 81). Ik zal dan ook proberen de lezer aan de hand van deze drie cruciale begrippen met de discoursstheorie vertrouwd te maken.

1 Discours

Discourse: discourse is a relational totality of signifying sequences that together constitute a more or less coherent framework for what can be said and done. The notion of discourse cuts across the distinction between thought and reality and includes both semantic and pragmatic aspects. It does not merely designate a linguistic region within the social, but is rather co-extensive with the social. (Torfing 1999: 300)

Zoals men al uit de bovenstaande definitie van Jacob Torfing kan afleiden hanteren Laclau en Mouffe de term discours niet in de gebruikelijke zin van het woord: ‘1 gesprek, rede; 2 conversatie’²⁵. De term discours is zoals eerder vermeld een term die in de wetenschap heel vaak en in heel verschillende contexten wordt gehanteerd en daarom ook geregeld voor grote verwarring zorgt: ‘The concept discourse is used in many different disciplines and approaches ranging from linguistics to literature and philosophy’ (Howarth 1995: 116). Zo wordt de term in verband gebracht met Michel Foucault, Jacques Derrida en Jürgen Habermas, maar bijvoorbeeld ook met de socio-linguïstiek en de conversatieanalyse. Laclau en Mouffe geven de term in hun kritische discoursstheorie echter een heel specifieke betekenis. ‘Discourse’ verwijst voor hen naar veel meer dan alleen naar conversaties of geschreven teksten: ‘Der Diskursbegriff Laclaus geht [...] über diese rein linguistische Definition hinaus in Richtung einer Analyse der politischen Diskurs-, oder Signifikationslogik’ (Marchart in Butler 1998: 7). In de theorie van Laclau en Mouffe staat de term discours voor een geheel van betekenisverlenende aaneenschakelingen of ‘signifying sequences’ (Carpentier en De Vos 2001: 6). ‘Signifying sequences’ zijn ‘gestructureerde gehelen van

²⁵ (van Daele Groot Woordenboek der Nederlandse Taal: 659).

differentiële posities die niet beperkt worden tot geschreven of gesproken taal (ze omvatten immers alle betekenisverlenende praktijken, inclusief extra-linguïstische aspecten), en ook niet gereduceerd [kunnen] worden tot een superstructuur of bovenbouw (waarmee slechts een bepaald terrein van het sociale wordt aangeduid)' (Carpentier en De Vos 2001: 6). Laclau en Mouffe begrijpen een discours als 'een sociale praktijk, die onze werkelijkheid construeert'²⁶. Het is hun doelstelling om de totaliteit van het sociale leven met behulp van het concept discours volledig nieuw te denken.

Laclau en Mouffe conceptualiseren het sociale in *Hegemony and Socialist Strategy* niet langer als een gesloten totaliteit. Volgens hen is het sociale discursief gestructureerd als een differentiesysteem. Laclau verwijst als voorbeeld van een differentiesysteem naar de taal. Hier blijkt de invloed van de linguïstiek. De Saussure heeft immers aangetoond dat de taal een differentiesysteem is waarin alle elementen in een relatie staan tot elkaar. Hij heeft laten zien dat het woord 'vader', bijvoorbeeld, slechts betekenis krijgt in verband met andere woorden zoals 'moeder', 'zoon', 'dochter', enzovoorts. Volgens Laclau vindt men dit relationele of differentiële karakter van de elementen niet alleen in het differentiesysteem taal maar in alle betekenisstructuren, dus ook in sociale structuren (Laclau 1990: 109). Het sociale is met andere woorden gestructureerd als een taal: de betekenis van een element ligt niet in dat element zelf besloten, maar in zijn relaties tot andere elementen: 'in an articulated discursive totality, where every element occupies a differential position [...] all identity is relational and all relations have a necessary character' (Laclau en Mouffe 1985: 106). Het is van groot belang hierbij op te merken dat het noodzakelijke karakter van de elementen in het systeem zeker niet van een eraan ten grondslag liggend rationeel principe komt, maar uitsluitend door hun relationeel karakter is te verklaren. Aan het sociale ligt met andere woorden geen alles verklarend laatste principe ten grondslag.

Zoals ik in de inleiding heb gezegd deconstrueren Laclau en Mouffe bepaalde thesen van het klassieke marxisme. Zo deconstrueren ze ook het idee van gesloten totaliteiten, systemen met een vast centrum. Daarmee sluiten Laclau en Mouffe zich aan bij een hele reeks auteurs die de klemtoon leggen op de onmogelijkheid om betekenissen in betekenissystemen definitief te fixeren, zoals Heidegger, Wittgenstein en vooral Derrida (Laclau en Mouffe 1985: 111). Laclau en Mouffe integreren dus onder andere poststructuralistische inzichten in hun discours theorie. In *Hegemony and Socialist Strategy* citeren ze een lange passage waarin Derrida ingaat op het feit dat structuren en systemen geen vast centrum hebben en op de verre gaande consequenties die dat inzicht heeft. Ik citeer hier een gedeelte van deze passage om de consequenties ervan te verduidelijken:

This was the moment when language invaded the universal problematic, the moment when, in the absence of a centre or origin, everything became discourse – provided we can agree on this word – that is to say, a system in which the central signified, the original or transcendental signified, is never absolutely present outside a system of differences. The absence of the transcendental signified extends the domain and the play of signification infinitely. (Derrida geciteerd in Laclau en Mouffe 1985: 112)

²⁶ Carpentier 2001: hoofdstuk 2, p. 3
http://users.skynet.be/fa001094/doctoraat/DEEL2_theorie10.pdf [19 mei 2004].

Kortom, het ontbreken van een centrum heeft eindeloze verschuivingen en substituties van betekenissen binnen het systeem tot gevolg. Het opgeven van het centrum betekent dat het betekenisproces eindeloos en onafsluitbaar wordt (Torfing 1999: 85). Volgens Laclau kan men het sociale vanuit de gedachte dat systemen niet gesloten zijn een geen definitief centrum bezitten, op een volledig andere manier bekijken en daardoor vele theoretische problemen (van het traditionele marxisme) oplossen. Met behulp van de deconstructie van het idee van een gesloten structuur komen Laclau en Mouffe dan tot de volgende definitie van de term discours:

Because if the system is not closed, then the meaning of each element of the system and of the system as such is constantly threatened from the outside. Both relations and identity are always in a precarious state because there are no signifieds that can be ultimately fixed. In other words, relations never succeed in totally absorbing the identity of every element. Each element has a surplus of meaning because it cannot be located in a closed system of difference. And at the same time, no identity is ever definitively and definitively acquired. Such a situation, in which there is a constant movement from the elements to the system but no ultimate systems or elements – these are finally metaphoric expressions – a structure in which meaning is constantly negotiated and constructed, is what I call ‘discourse’. (Laclau 1988: 253-4)

De term discours zoals Laclau en Mouffe die begrijpen verwijst dus naar een open systeem zonder vast centrum, waar voortdurend betekenis geconstrueerd wordt zonder dat die ooit ééns en voorgoed gefixeerd kan worden. Het feit dat betekenissen, identiteiten nooit voorgoed vastgelegd kunnen worden, suggereert een enorme chaos, zonder enige zekerheid of houvast. Dat is echter beslist niet het geval. Absolute fixatie is zoals gezegd niet mogelijk, maar absolute niet-fixatie ook niet (Laclau en Mouffe 1985: 111): ‘The impossibility of an ultimate fixity of meaning implies that there have to be partial fixations – otherwise, the very flow of differences would be impossible’ (Laclau en Mouffe 1985: 112). Volgens Laclau en Mouffe kan elk discours dus gedeeltelijke en tijdelijke fixaties produceren. Een discours dat daartoe niet in staat is moet als psychotisch worden omschreven (Laclau en Mouffe 1985: 112). De cruciale concepten van zo’n gedeeltelijke fixatie die proberen de coherentie van het discours te garanderen noemt Laclau knooppunten, ‘nodal points’; een term die hij ontleent aan Lacan (‘points de capiton’)²⁷.

1.1 Het discursieve of het veld van de discursiviteit

Tot nu toe heb ik het alleen nog maar over het discours en nog niet over het discursieve (Laclau en Mouffe noemen het soms ook het veld van de discursiviteit) gehad. Torfings definitie van het discursieve luidt als volgt: ‘The partial fixation of meaning within discourse produces an irreducible

²⁷ Op de betekenis van deze term ga ik later nog uitgebreider in, wanneer ik het over hegemonie en hegemonische articulaties zal hebben.

surplus of meaning. The field of irreducible surplus is termed the discursive (or the field of discursivity)' (Torfing 1999: 300). Een discours is dan ook nooit helemaal veilig. Er bestaat altijd het gevaar dat er elementen zijn die niet in het discours geïntegreerd kunnen worden en die het discours ondermijnen: 'Er is steeds een surplus, een overschot aan elementen' (Carpentier en Spee 1999: 21). Hier hebben we met een paradox te maken, want het discursieve is tegelijkertijd de mogelijksvoorwaarde van een partiële fixatie én de voorwaarde van haar onmogelijkheid. Aan de ene kant garandeert het discursieve de structuur die iedere partiële fixatie van betekenis nodig heeft om te kunnen bestaan, maar aan de andere kant laat het discursieve zich nooit volledig door een discours absorberen. Het constitueert een veld van onbeslisbaarheid (Laclau heeft het over 'undecidability') dat elke poging om betekenissen in een bepaald discours te fixeren weer overstroomt en omverwerpt (Torfing 1999: 92): 'Binnen dit veld [het veld van de discursiviteit] proberen verschillende discours de dominantie te verwerven' (Carpentier en Spee 1999: 21). Kortom, het discursieve veld wordt binnen de discoursstheorie gezien als een domein van constante discursieve strijd (Zienkowski 2003, deel E: 7).

Laclau en Mouffe beklemtonen dat het discursieve een theoretische horizon is: 'The discursive is not [...] an object among other objects (although of course, concrete discourses are) but rather a theoretical horizon' (Laclau en Mouffe 1987: 86). Het discursive is dan ook geen dimensie van het sociale maar staat als het ware met het sociale gelijk (Torfing 1999: 94). Laclau en Mouffe maken dus een duidelijk onderscheid tussen het discursieve, het veld van de discursiviteit (de dimensie van de onbeslisbaarheid) en concrete discoursen (concrete beslissingen op een onbeslisbaar terrein). Zij privilegeren echter geen van de twee aspecten, er is eerder sprake van een complexe spanningsrelatie tussen de twee (Howarth 1998: 273). Naast de termen 'discours' en het 'discursieve' gebruiken Laclau en Mouffe ook het concept discursieve formatie. Een discursieve formatie is het resultaat van de articulatie van een aantal verschillende discoursen tot een relatief duurzaam geheel (Torfing 1999: 300). Torfing (1999: 300) geeft liberale democratie als voorbeeld voor een discursieve formatie.

1.2 Discours als resultaat van een articulatie

Articulation: Articulation is a practice that establishes a relation among elements such that their identity is modified as a result of the articulatory practice. When an ethnic identity is articulated with a class identity both identities are modified by the established relation. Articulations that take place in a context of antagonistic struggles and conflicts are defined as hegemonic articulations (Torfing 1999: 298).

Laclau en Mouffe begrijpen een discours als een gestructureerd geheel dat het resultaat is van een aantal articulaties. Met articulatie duiden Laclau en Mouffe elke praktijk aan die een relatie tussen elementen dusdanig vestigt dat de identiteit van deze relatie als resultaat van de articulatoire praktijk gewijzigd wordt. De uit deze articulatoire praktijk voortkomende gestructureerde

totaliteit noemen Laclau en Mouffe dan een discours. ‘Articulerende praktijken voegen met andere woorden elementen – zij het concepten, zij het objecten – samen tot een geheel dat discours genoemd wordt’ (Carpentier en De Vos 2001: 6). In verband met het begrip articulatie hanteren Laclau en Mouffe ook de begrippen ‘element’ en ‘moment’. Elementen zijn dan differentiële posities die niet in een discours gearticuleerd zijn, momenten daarentegen zijn differentiële posities die wel in een discours gearticuleerd zijn (Laclau en Mouffe 1985: 105). Bij een articulatie gaat het met andere woorden weer om het gedeeltelijke fixeren van betekenis in een open systeem. Zoals eerder gezegd kan betekenis in een open differentiesysteem zonder vast centrum nooit voorgoed gestabiliseerd worden. Aangezien zowel absolute fixatie als pure niet-fixatie onmogelijk zijn, heeft men altijd met partiële, gedeeltelijke fixaties te maken. Omdat elk discours door het discursieve ondermijnd wordt is de overgang van elementen naar momenten nooit volledig afgesloten (Laclau en Mouffe 1985: 113). Betekenis is volgens Laclau en Mouffe noch volledig open, ongefixeerd noch volledig gesloten, gefixeerd (Carpentier en De Vos 2001: 7). Het open karakter van het systeem, het feit dat betekenis nooit definitief gefixeerd kan worden, is dan de mogelijksvoorwaarde van articulatie.

Eerder hebben we gezegd dat absolute fixatie en absolute niet-fixatie allebei onmogelijk zijn. Een discours probeert dus voortdurend op het subversieve terrein van het discursieve partiële betekenissen te fixeren. Hierbij rijst echter de vraag naar de eenheid en naar de grenzen van een discours. Michel Foucault gaat in zijn definitie van een discursieve formatie uit van het principe: regelmatigheid in verstrooiing (Laclau en Mouffe 1985: 105). De manier waarop Laclau en Mouffe de eenheid van een discours zien beantwoordt ongeveer aan Foucaults principe. Ook Laclau en Mouffe begrijpen de eenheid, de coherentie van een discours immers als een min of meer geregeld systeem in verstrooiing:

The discursive moments are dispersed, but the ordering effects of the relations of difference and equivalence, the working of different kinds of overdetermination, and the nodal points are factors that give rise to a certain regularity which can be signified as a ‘totality’. (Torfing 1999: 99)

Naast de verstrooiing zijn er dus bijvoorbeeld knooppunten, die ervoor zorgen dat men van een bepaalde regelmatigheid, van een bepaalde eenheid of totaliteit kan spreken. Ook de vraag naar de grenzen van een discours hebben Laclau en Mouffe beantwoord. Volgens hen kan men de grenzen van een discours vastleggen door antagonismen te construeren. Op de discursieve constructie van antagonismen ga ik verderop (punt 3) nader in.

1.3 Discours omvat linguïstische maar ook niet-linguïstische aspecten

Het is belangrijk te zeggen dat het discoursconcept bij Laclau en Mouffe zowel linguïstische als niet-linguïstische componenten omvat. Zij beklemtonen het feit dat de semantische aspecten van de

taal nauw met de pragmatische aspecten en dus met handelen verbonden zijn.

the practice of articulation, as fixation/dislocation of a system of differences, cannot consist of purely linguistic phenomena; but must instead pierce the entire material density of the multifarious institutions, rituals and practices through which a discursive formation is structured. (Laclau en Mouffe 1985: 109)

Om te verduidelijken dat het concept ‘discours’ linguïstische maar ook niet-linguïstische handelingen omvat, geeft Laclau bij herhaling het op Wittgenstein geïnspireerde voorbeeld van het bouwen van een muur. Twee mannen bouwen een muur. De eerste man verzoekt de tweede hem een baksteen te geven, deze geeft hem de baksteen en de eerste voegt de steen aan de muur toe. We hebben hier met linguïstische (het vragen om een steen) maar ook met extralinguïstische handelingen (het aannemen en het toevoegen van de steen) te maken. De linguïstische en de niet-linguïstische handelingen behoren samen echter tot een grotere operatie, met name het bouwen van de muur. Daarom maken volgens Laclau alle twee componenten deel uit van het discours²⁸.

Het is inmiddels duidelijk geworden dat de these van het sociale als discursief gestructureerd differentiesysteem zonder eraan ten grondslag liggend rationeel principe relatief verstrekkende gevolgen heeft. Laclau en Mouffe beweren immers dat maatschappelijke werkelijkheid per slot van rekening discursief is. De betekenis ligt niet in de dingen zelf maar ontstaat door het feit dat wij mensen de werkelijkheid betekenis toebedelen. Laclau haalt geregeld het voorbeeld van de voetbal aan om die problematiek te verduidelijken:

Now, turning to the term discourse itself, we use it to emphasize the fact that every social configuration is *meaningful*. If I kick a spherical object in the street or if I kick a ball in a football match, the *physical* fact is the same, but *its meaning* is different. The object is a football only to the extent that it establishes a system of relations with other objects, and these relations are not given by the mere referential materiality of the objects, but are, rather, socially constructed. This systematic set of relations is what we call discourse. (Laclau 1990: 100)

Laclau en Mouffe geven ook het voorbeeld van een aardbeving of van een vallende baksteen (Laclau en Mouffe 1985: 108). Een aardbeving en een vallende baksteen zijn natuurlijk feiten die bestaan, ze gebeuren immers onafhankelijk van mijn wil. Maar of men deze gebeurtenissen nu bijvoorbeeld construeert als ‘natuurlijke fenomenen’ of als een ‘straf van god’ hangt van de structurering van het discursieve veld af (Laclau en Mouffe 1985: 108). Aangezien mensen de werkelijkheid betekenis geven, zou men kunnen zeggen dat ze de ‘werkelijkheid’ door het toewijzen van betekenis eerst construeren. Betekenissen zijn dus niet van nature gegeven, maar discursief geconstrueerd. Dit geldt niet alleen voor duidelijke voorbeelden zoals de voetbal, maar ook voor gegevens die op het eerste gezicht misschien niet geconstrueerd lijken. Zo zijn

²⁸ ‘Obviously, if this totality includes both linguistic and non-linguistic elements, it cannot itself be either linguistic or extralinguistic; it has to be prior to this distinction. This totality which includes within itself the linguistic and the non-linguistic, is what we call discourse’ (Laclau 1990: 100).

zogenaamde natuurlijke feiten ook discursieve feiten, omdat het natuurwetenschappelijke idee ‘natuur’ geen gegeven, geen feit op zich is, maar ook het resultaat van een langzame en complexe historische en sociale constructie (Laclau 1990: 102). Wat wij vandaag de dag een steen noemen, noemen wij maar een steen omdat wij met een bepaald classificatiesysteem werken. Hetzelfde geldt bijvoorbeeld voor het begrip geslacht. Een authentiek geslacht bestaat niet, geslacht is bij mensen altijd al discursief geconstrueerd. Kortom, mensen kunnen de realiteit enkel doorheen een discursieve bril benaderen (Zienkowski 2003, deel C: 19).

2 Hegemonie – de logica van het ‘politieke’

Hegemony: The achievement of a moral, intellectual and political leadership through the expansion of a discourse that partially fixes meaning around nodal points. Hegemony involves more than a passive consensus and more than legitimate actions. It involves the expansion of a particular discourse of norms, values, views and perceptions through persuasive redescription of the world. (Torfing 1999: 302)

Zoals eerder aangeduid willen Laclau en Mouffe breken met het reductionisme van het klassieke marxisme. In *Hegemony and Socialist Strategy* deconstrueren ze dan ook een aantal marxistische ideeën om vervolgens hun eigen project van een radicale pluralistische democratie voor te stellen. Het meest cruciale begrip dat ze op die manier ‘deconstrueren’, is het begrip hegemonie. Laclau en Mouffe volgen het begrip door de geschiedenis van het marxisme tot Antonio Gramsci, bewerken het aansluitend en ontwerpen zo hun anti-essentialistische hegemonietheorie. Laclau en Mouffe zijn immers van mening dat men bij Gramsci een niet-reductionistische (of beter: een veel minder reductionistische) vorm van marxisme kan vinden. Laclau en Mouffe nemen Gramsci’s begrip ‘hegemonie’ over, zuiveren het van zijn deterministische restanten, radicaliseren het en ontwerpen zo een theorie die het hun mogelijk maakt de logica van het sociale op een volledig nieuwe manier te denken. Gramsci’s hegemonieconcept is van grote waarde voor de discoursstheorie van Laclau en Mouffe.

Ik ga hier niet nader in op Gramsci’s hegemonieconcept. Sterk vereenvoudigend zou men kunnen zeggen dat ‘hegemonie’ bij Gramsci niet naar een alliantie van vooraf bestaande identiteiten verwijst, maar naar een proces van een nieuwe collectieve identiteit. Laclau en Mouffe vinden het hegemonieconcept van Gramsci erg vruchtbaar en zijn van mening dat het veel beter bij de complexiteit van de hedendaagse politieke strijd past dan de concepten van zijn voorgangers.

Laclau en Mouffe zien hegemonie als een articulatorische praktijk: ‘Laclau and Mouffe [...] define hegemony as an articulatory praxis instituting nodal points that partially fix the meaning of the social in an organized system of differences’ (Torfing 1999: 109). Eerder hebben we gezegd dat

bij een articulatie de identiteiten van de verschillende elementen veranderen. Een hegemonie is met andere woorden geen verbinding van verschillende elementen die alle hun oude identiteit behouden, maar een verbinding die altijd wijzigingen van de verschillende identiteiten teweegbrengt.

Het is duidelijk dat de begrippen ‘discours’ en ‘hegemonie’ nauw met elkaar in verband staan: ‘Hegemony and discourse are *mutually conditioned* in the sense that hegemonic practice shapes and reshapes discourse, which in turn provides the conditions of possibility for hegemonic articulation’ (Torfing 1999: 43). Hegemonische praktijken trachten op een onbeslisbaar terrein verschillende discoursen te articuleren om zo gedeeltelijk betekenis te stabiliseren zodat een project van een nieuwe sociale orde kan ontstaan.

Zoals gezegd is hegemonie een articulatorische praktijk. Naast het articulatorische aspect zijn er echter nog twee andere belangrijke aspecten. Laclau en Mouffe stellen immers dat er nog twee noodzakelijke voorwaarden zijn om überhaupt van een hegemonische formatie te kunnen spreken: ‘the two conditions of a hegemonic articulation are the presence of antagonistic forces and the instability of the frontiers which separate them’ (Laclau en Mouffe 1985: 136). Laclau geeft het voorbeeld van een reorganisatie van bureaucratische administratieve functies. Zo’n reorganisatie is een articulatie (we hebben met een georganiseerd differentiesysteem te maken dat van verstrooide elementen uitgaat), maar er zijn geen antagonistische krachten in het spel en daarom kan er geen sprake zijn van een hegemonische articulatie (Laclau en Mouffe 1985: 135). Dat antagonismen in de discoursstheorie van Laclau en Mouffe een cruciale rol spelen, wordt verderop (punt 3) duidelijk.

2.1 Hegemonie en de selectie van knooppunten

Een hegemonische articulatie probeert dus het discursieve te beheersen en betekenis te fixeren. Dat doet ze door zogenaamde knooppunten te selecteren. Carpentier en De Vos (2001: 7) definiëren knooppunten als ‘geprivilegieerde betekenaars of referentiepunten die ervoor zorgen dat een discours een coherent geheel wordt dat tenminste voor een bepaalde duur een zekere stabiliteit kan genieten’. Laclau en Mouffe ontleen deze term aan Lacan. Hier wordt dus duidelijk dat Laclau en Mouffe zich ook door de psychoanalyse laten inspireren. Bij Lacan zijn de ‘points de capiton’ (letterlijk ‘stikpunten’, capitonneerknopen) ‘privileged signifiers that fix the meaning of a signifying chain’ (Laclau en Mouffe 1985: 112). Een knooppunt of ‘point de capiton’ is dus in staat de elementen, de vlottende betekenaars een tijdlang te fixeren en zo betekenis te creëren: ‘the multitude of ‘floating signifiers’, of proto-ideological elements, is structured into a unified field through the intervention of a certain ‘nodal point’ (the Lacanian *point de capiton*) which ‘quilts’ them, stops their sliding and fixes their meaning’ (Žižek 1999: 87). Alle andere elementen verkrijgen hun betekenis dan door het knooppunt. Een knooppunt vormt als het ware de horizon van waaruit al het andere wordt gedacht. Daarom zijn knooppunten ook zo belangrijk.

Yannis Stavrakakis (1999: 61-62) haalt in *Lacan and the political* het voorbeeld aan van de Greenwich-meridiaan om het principe van een knooppunt te verduidelijken. Heel lang was het onmogelijk om op een exacte manier plaatsten te bepalen. Dat was niet erg handig en bracht heel wat problemen teweeg, onder andere bij langere reizen. Wat ontbrak was dus een gemeenschappelijk referentiepunt waarop men zich zou kunnen richten. Men had toen nog geen ‘nul-meridiaan’ die als uitgangspunt fungeerde. In 1884 werd de lengtelijn die door het observatorium van Greenwich bij London gaat als nul-meridiaan aanvaard. Deze lijn dient sindsdien als uitgangspunt. Greenwich is niet alleen een referentiepunt voor de plaatsbepaling, maar ook voor de tijdsbepaling. De Greenwich Mean Time (GMT) wordt immers als de ‘standaardtijd’ beschouwd. Dit voorbeeld maakt het cruciale belang duidelijk van een referentiepunt²⁹. Men zou kunnen zeggen dat Greenwich hier een soort knooppunt is, aangezien het de mogelijkheid schept om andere plaatsen en tijden te situeren, andere elementen een betekenis te geven. Een ander belangrijk kenmerk van een knooppunt dat uit het Greenwichvoorbeeld naar voren komt, is dat de keuze van een knooppunt altijd een politieke beslissing is en geen noodzakelijkheid. De beslissing is indertijd op Greenwich gevallen, maar men had evengoed een andere plaats kunnen kiezen. Er was nu eenmaal geen plaats die er van nature toe was voorbestemd om als nul-meridiaan te worden uitgekozen (Stavrakakis 1999: 61).

Knooppunten zorgen er volgens Laclau en Mouffe voor dat een discours een zekere eenheid, totaliteit wordt die een tijdlang betekenis kan stabiliseren. Een concreet voorbeeld van zo'n knooppunt is het ‘Brits-zijn’ in het discours van Margaret Thatcher. Stuart Hall heeft in een van zijn analyses proberen om aan te tonen waarom het ‘Thatcherism’ zo succesvol is geweest. Hij laat zien dat het Margaret Thatcher gelukt is met het ‘Thatcherism’ een hegemonisch project te construeren rond bepaalde knooppunten, zoals bijvoorbeeld anti-etatisme, xenofob nationalisme, pro-familie-traditionalisme en anti-lesbisch en anti-homoseksueel moralisme (Smith in Butler 1998: 227). Een van die knooppunten was de zogenaamde ‘Britishness’. Het ‘Brits-zijn’ speelde in het conservatieve discours van Thatcher een cruciale rol. Thatcher verdedigde een heel specifieke manier van ‘Brits-zijn’ en wilde bijgevolg iedereen uitsluiten die op de een of andere manier geacht werd deze manier van Brits-zijn te ondermijnen. Sommige mensen met een donkere huidskleur behoorden tot deze categorie: ‘The blacks should not be excluded because of their skin colour. They should be excluded only in so far as their behaviour, values and norms constitute a threat to the British nation’ (Torfing 1999: 209). Thatcher wilde met andere woorden niet alle zwarten uitsluiten, maar enkel de zwarten die zich niet genoeg aanpasten, die niet Brits genoeg waren. Talrijke andere problemen van

²⁹ Stavrakakis (1999: 78) haalt nog een ander typerend voorbeeld aan om het belang van een knooppunt aan te tonen, met name de grap van de rally. Drieduizend mensen nemen aan een massarally deel. Plotseling realiseren ze zich dat hun leider verdwenen is en ze vragen zich onmiddellijk af: wat doen we eigenlijk hier, drieduizend mensen zo alleen? Het gevoel van eenheid kwam niet alleen door de lichamelijke aanwezigheid van zoveel mensen. De leider was degene die de groep samenhiield, hij was een soort knooppunt die de rally een zin gaf: ‘Without the intervention of a *point de capiton* (the leader in this case), instead of constituting a collectivity they are reduced just to 3,000 isolated individuals’ (Stavrakakis 1999: 78).

de Britse samenleving werden verbonden met dit ‘Brits-zijn’, aangezien knooppunten de geprivilegieerde punten van een discours zijn. Een knooppunt is, anders gezegd, in staat voor een bepaalde tijd de betekenis van andere elementen te bepalen. Het knooppunt ‘Brits-zijn’ had dus invloed op en hele reeks verschillende terreinen. Zo werd het onderwijs voortaan dusdanig georganiseerd dat er niet te veel zwarte kinderen op één school zaten, omdat te veel zwarte kinderen voor de blanke Britse kinderen blijkbaar een gevaar vormden (Smith in Laclau 1994: 190). Met behulp van dergelijke knooppunten is het Margaret Thatcher volgens Hall gelukt om een discours te construeren dat een groot aantal mensen voor een bepaalde tijd een identificatiemogelijkheid heeft kunnen bieden en dat in staat was concurrerende discourses uit te schakelen.³⁰

Een discours dat probeert hegemonisch te worden, zal dus proberen een aantal knooppunten te selecteren die de betekenis, de identiteit van de andere elementen vastleggen. Welk knooppunt het uiteindelijk zal lukken de betekenis van de andere elementen tijdelijk te fixeren, kan men niet op voorhand weten. De analyse van de selectie van knooppunten speelt binnen de discoursstheorie van Laclau en Mouffe een centrale rol.

Torfining definieert hegemonische praktijken als: ‘attempts to articulate a discourse which can bring about a moral, intellectual and political leadership’ en een hegemonisch project als ‘a political project, including a vision of how state, economy and civil society should be organized, that aspires to be hegemonic’ (Torfining 1999: 302). Hegemonische formaties proberen dus een project voor een nieuwe sociale orde voor te stellen. Dat kan een bepaalde groep echter niet zomaar doen door haar persoonlijke belangen gewoonweg op de voorgrond te stellen. Een ander aspect van Laclaus hegemonieconcept dat niet mag worden vergeten. is immers het feit dat een discours pas hegemonisch kan worden als het in naam van de natie, van het volk, van een geheel pretendeert te spreken (Torfining 1999: 193). Het hegemonische ‘blok’ moet zijn persoonlijke, particuliere belangen met andere woorden voorstellen als de belichaming van de universele belangen van het volk.

2.2 Het leegmaken van betekenaren

Om hegemonisch te worden moet een hegemonisch agent dus altijd proberen in naam van een geheel te spreken: ‘Ich verstehe unter Hegemonie ein Verhältnis, in dem ein partikularer Inhalt in einem bestimmten Kontext die Funktion übernimmt, eine abwesende Fülle zu inkarnieren³¹ (Laclau geciteerd in Butler 1998: 277). De vraag is echter hoe het lukt om het universele provisorisch te incarneren. Volgens Laclau is dat enkel mogelijk op een indirecte manier, met name door het

³⁰ ‘Instead of proposing an abstract model of British society, the Thatcherites responded directly to popular concerns – including anxieties around race and sexuality – and constructed a new and yet already partially normalized common sense’ (Smith 1994: 28).

³¹ Cf. hierbij ook: ‘Diese Beziehung, in der ein partikulares Element die unmögliche Aufgabe einer universalen Repräsentation übernimmt, nennen wir ein *hegemoniales* Verhältnis’ (Laclau in Mouffe 1999b: 136).

‘leegmaken’ van betekenaren. Eerder hebben we gezien dat een hegemonische articulatie altijd probeert betekenissen te fixeren, te stabiliseren en dat ze dat doet door middel van knooppunten. Ik heb duidelijk proberen te maken dat knooppunten geprivilegieerde betekenaars zijn die maken dat een discours een samenhangend geheel wordt. Darmee heb ik echter nog niet alles over die knooppunten gezegd. Knooppunten kunnen immers ‘lege betekenaren’ worden.

Torfining definieert lege betekenaren als volgt: ‘A signifier without a signified. A signifier is emptied of any precise content due to ‘the sliding of the signifieds under the signifier’ (Torfining 1999: 301). Laclau en Mouffe maken het onderscheid tussen vlottende en lege betekenaren. Een vlottende (zwevende) betekenaar³² of ‘floating signifier’ is een betekenaar die verbonden is met verschillende betekenissen die zijn betekenis over-of onderdetermineren en zo voorkomen dat de betekenaar voorgoed gefixeerd kan worden. Een lege betekenaar, daarentegen, is een betekenaar die door het eindeloze verschuiven van de betekenissen onder de betekenaar met geen enkele betekenis verbonden is (Torfining 1999: 176). Een lege betekenaar is met andere woorden leeg omdat hij niet te weinig, maar juist te veel betekenissen heeft: ‘resultiert die Leere eines Signifikanten [...] aus der Fülle der Bedeutungen, die ihm aufgrund seiner weitgestreuten Äquivalenz zugeschrieben werden’³³. Het verschil tussen een vlottende (zwevende) betekenaar en een lege betekenaar zou men dus eigenlijk als een gradueel verschil kunnen zien. Een vlottende betekenaar is een betekenaar die in verschillende contexten verschillende betekenissen zal aannemen. Een lege betekenaar is een betekenaar die zoveel betekenissen heeft dat hij uiteindelijk eigenlijk helemaal niets meer betekent en enkel naar het universele verwijst. De overvloed aan betekenis heeft de betekenaar als het ware ‘leeg gemaakt’.

André Brodocz probeert het complexe principe van de ‘lege betekenaar’ duidelijk te maken aan de hand van een concreet voorbeeld. De betekenaar ‘Osten’ (in de zin van Oost-Duitsland en ‘Ossi’, inwoner van Oost-Duitsland) roept bij zijn studenten heel verschillende associaties op zoals bijvoorbeeld ‘Solidarität’, ‘Beleidigt-Sein’, ‘Abkassieren’, ‘PDS’, ‘Blühende Landschaften’, ‘De-Industrialisierung’, ‘Arbeitslosigkeit’, ‘Hoffen auf die Zukunft’, ‘Reisefreiheit’, ‘noch-nicht-Erreichtes’, ‘Das-haben wir nicht ge-wollt’, ‘Selbsthilfe’ en ‘Stasi’ (Brodocz). Deze verschillende begrippen verwerven hun betekenis door hun relatie tot andere betekenaren. Een betekenaar kan volgens Brodocz leeg genoemd worden als hij geen verschil meer kan ‘produceren’ met andere betekenaren.³⁴ De eerder genoemde begrippen worden als equivalent ervaren met het begrip ‘Osten’. Volgens Brodocz kan men echter niet zeggen wat ‘Osten’ eigenlijk betekent als ‘Osten’ tegelijk ‘Solidarität’ en ‘Abkassieren’ betekent, of tegelijkertijd ‘Arbeitslosigkeit’ en ‘blühende

³² Torfining (1999: 301) definieert vlottende betekenaren als volgt: ‘A signifier that is overflowed with meaning because it is articulated differently within different discourses’.

³³ André Brodocz: ‘Ernesto Laclau: Zwischen Dekonstruktion und Pragmatismus’.

³⁴ ‘Die Entleerung eines Signifikanten wird dadurch hergestellt, dass er gleichzeitig mit vielen verschiedenen anderen Signifikanten in ein Äquivalenzverhältniss tritt’ (Brodocz).

Landschaften' oproept. 'Osten' is met andere woorden een lege betekenaar geworden. Deze lege betekenaar fixeert echter de betekenis van andere betekenaren waarmee hij een equivalentieketen³⁵ vormt (Osten = Solidarität = Beleidigt-Sein = Abkassieren = PDS = ...) en waarborgt zo de eenheid van het discours .

Slavoj Žižek toont in *The Sublime Object of Ideology* aan hoe de betekenaar 'communisme' in het marxistische discours als knooppunt fungeert. Andere vlottende betekenaren zoals democratie, feminisme, ecologisme en de vredesbeweging verwerven door het knooppunt 'communisme' achteraf hun specifieke betekenis:

If we 'quilt' the floating signifiers through 'Communism', for example, 'class struggle' confers a precise and fixed signification to all other elements: to democracy (so-called 'real democracy' as opposed to 'bourgeois formal democracy' as a legal form of exploitation); to feminism (the exploitation of woman as resulting from the class-conditioned division of labour); to ecologism (the destruction of natural resources as a logical consequence of profit-orientated capitalist production); to the peace movement (the principal danger to peace is adventuristic imperialism), and so on. (Žižek 1999: 87-8)

Democratie, feminisme, ecologisme en de vredesbeweging krijgen hier een specifieke betekenis, omdat het knooppunt 'communisme' die betekenis gestabiliseerd heeft. Het communisme fungeert hier als horizon, van waaruit alle andere elementen hun betekenis krijgen. Betekenaren krijgen met andere woorden een specifieke betekenis doordat een knooppunt die betekenis stabiliseert.

Lege betekenaren zijn aan geen enkele specifieke betekenis gekoppeld en zijn daardoor volgens Laclau, de enige betekenaren die de lege plaats van het universele kunnen aanduiden. Laclau en Mouffe begrijpen het universele niet als een essentie, kern, maar eerder als een lege plaats, een afwezigheid, het principe van positiviteit op zich. Het universele is een ruimte die enkel in haar afwezigheid aanwezig is (Torfing 1999: 176). Deze universele dimensie, de lege plaats van het universele kan echter niet op een directe manier, door een 'normale' betekenaar aangeduid worden, maar enkel op indirecte manier. Met een lege betekenaar kan men met andere woorden het onzegbare zeggen en naar het universele verwijzen. Het bestaan van lege betekenaren is volgens Laclau dan ook de mogelijksvoorwaarde van een hegemonie: 'Hegemony requires the production of tendentially empty signifiers which, while maintaining the incommensurability between universal and particulars, enables the latter to take up the representation of the former' (Laclau 2000c: 207). Laclau heeft het hier over 'tendentially empty signifiers'. Dat betekent dat lege betekenaren toch niet helemaal leeg zijn. Volgens Laclau blijft er altijd een rest aan particulariteit over. Het bestaan van een absoluut lege betekenaar zou immers betekenen dat de lege plaats van het universele definitief bezet is, dat er een betekenaar zou bestaan die in staat is het universele voor altijd te incarneren (Laclau 2000d: 305). Dat zou het einde van de politiek betekenen, aangezien het de onoplosbare spanning tussen het particuliere en het universele is die de

³⁵ Op het begrip equivalentieketen, dat in het werk van Laclau en Mouffe een belangrijke rol speelt, ga ik in punt 3 nader in.

politiek pas mogelijk maakt.

Aangezien geen enkele specifieke betekenaar in staat is om het universele aan te duiden, kunnen in principe alle betekenaren dat doen, op voorwaarde dat ze 'leeggemaakt' worden. Zo kunnen zulke uiteenlopende betekenaren als 'democratie' (Laclau 2000a: 121), 'orde' (Laclau 2000a: 33), 'verandering', 'revolutie', 'eenheid van het volk' (Laclau 2000a: 34), 'god', 'natie', 'partij', 'klasse' (Torfing 1999: 98), 'Islam' (Torfing 1999: 200), 'voortgang' (Torfing 1999: 248), 'welvaart' (Smith 1998: 80), 'bevrijding' (Laclau 2000a: 105), 'communisme' (Žižek 1999: 101), 'Amerika' (Žižek 1999: 101), 'kapitalisme' (Stavrakakis 1999: 80), 'rechtvaardigheid' (Howarth 2000b: 9) 'natuur' (Stavrakakis in Howarth 2000b: 115), 'black' (Howarth 2000b: 175) en 'Peron' (Laclau 2000a: 27) lege betekenaren in een hegemone articulatatie worden.

Als een bepaalde klasse of groep hegemone wil worden, moet ze dus in staat zijn haar particuliere belangen voor te stellen als de incarnatie van de lege betekenaar die naar het universele, naar de afwezige 'volle' samenleving verwijst (Torfing 1999: 177). Als er bijvoorbeeld een grote chaos heerst en het volk meer orde en eenheid wenst, dan moet de groep die hegemone wil worden proberen te bewijzen dat haar politieke project die orde kan herstellen en ook in de toekomst kan garanderen. Streven de mensen daarentegen naar emancipatie en revolutie, dan moet de groep die hegemonie wil uitoefenen proberen te laten zien dat zij in staat is om met haar alternatieve discours zo'n revolutie teweeg te brengen (Torfing 1999: 177).

Nu wordt duidelijk waarom de logica van de lege betekenaren een belangrijke rol speelt in de politiek: 'Denn welcher partikulare Signifikant für eine bestimmte Zeit die Rolle dieser quasi-universellen Repräsentation übernimmt, ist immer Gegenstand einer hegemonialen Auseinandersetzung' (Marchart in Butler 1998: 11). Welke lege betekenaar het universele uiteindelijk voor een bepaalde tijd gaat symboliseren is nooit van tevoren uitgemaakt maar wordt bepaald in de concrete politieke gevechten om hegemonie: 'What is at stake in the ideological struggle is which of the 'nodal points', *points de capiton*, will totalize, include in its series of equivalences, these free-floating elements' (Žižek 1999: 88).

De openheid, onzekerheid, onbeslisbaarheid van het sociale maakt politiek zoals gezegd überhaupt eerst mogelijk. Dat betekent vanzelfsprekend niet dat Laclau ervan uitgaat dat alle discourses evenveel kansen hebben om hegemone te worden. Of een bepaald discours geaccepteerd wordt of niet, hangt ook van zijn geloofwaardigheid af en van de tradities en waarden die op dat moment voorhanden zijn. Sommige discourses hebben dus betere kansen om hegemone te worden dan andere: 'Les positions dans la société, les luttes ne sont pas toutes également capables de faire de leur propre contenu un point nodal qui devienne un signifiant vide' (Laclau 2000a: 102).

2.3 Reactivering

Het is niet altijd zo gemakkelijk, mensen ervan te overtuigen dat een project dé sociale orde tot stand zal brengen. Er zullen immers steeds weer andere discoursen opkomen die proberen aan te tonen dat het hegemonische project slechts contingent is en geenszins voor altijd hoeft te bestaan. Het werk van een hegemonisch discours is dan ook nooit klaar aangezien er nooit een toestand bereikt kan worden waarin de hegemonie voorgoed gevestigd is: ‘Dabei kann keine Artikulation als unveränderliche Setzung funktionieren, ist doch jede Setzung von Anfang an eine Ver-Setzung. Bereits in den Möglichkeitsbedingungen jeder Artikulation ist ihr Scheitern miteingeschrieben’ (Stäheli in Butler 1998: 54). Anders gezegd: ‘Hegemony is always possible but it can never be total’ (Sayyid en Zac 1998: 262). In een definitief geïnstalleerde hegemonie zouden de betekenissen voorgoed gefixeerd zijn, wat zoals gezegd zou betekenen dat er überhaupt geen betekenis meer mogelijk is. Bovendien wordt elke hegemonische constructie van enig belang vroeg of laat door een tegenbeweging gedwarsboomd (Marchart in Butler 1998: 15). Dit laatste verschijnsel noemt Laclau ‘reactivering’. Reactivering verwijst naar een verschijnsel waarin het verholde, contingente karakter van een hegemonische formatie weer aan het licht gebracht wordt. De hegemonische articulatie blijkt dan niet de enig mogelijke oplossing te zijn, maar slechts één alternatief onder vele. Is de tegenbeweging sterk genoeg, dan wordt het hegemonische discours ten val gebracht en door een ander politiek discours vervangen, dat op zijn beurt weer moet proberen de concurrerende discoursen te onderdrukken en te verdringen. Het is echter ook mogelijk dat het hegemonische discours lukt de kritiek te neutraliseren en zo aan de macht te blijven. ‘Reactivering’ is dus een belangrijk politiek proces omdat het de mogelijkheid schept om systemen te veranderen. Beseft men immers eenmaal dat een bepaalde sociale orde niet noodzakelijk en natuurlijk is, maar slechts het effect van een hegemonische discursivering, dan wordt weerstand, verzet weer denkbaar en realiseerbaar.

2.4 Mythes en ‘social imaginaries’

In verband met het onderwerp van de hegemonie heeft Laclau het ook over mythes en over wat hij ‘social imaginaries’ noemt, een term die Carpentier en De Vos (2001: 10) als ‘sociale horizonten’ vertalen. Een mythe ontstaat volgens Laclau als reactie op een dislocatie. Torfing definieert dislocatie als de destabilisering van een discours als gevolg van het feit dat bepaalde gegevens of gebeurtenissen niet in het discours geïntegreerd kunnen worden.³⁶ Dislocatie maakt met andere woorden de contingentie van een discours zichtbaar en destabiliseert daardoor³⁷. De mythe probeert

³⁶ Hij geeft het voorbeeld van de globalisering. De globalisering ontwricht het idee van de natie-staat als het geprivilegieerde gebied van de economische activiteit (Torfing 1999: 301).

³⁷ Dislocaties hebben echter niet alleen een destabiliserende functie, ze zijn ook constitutief: ‘If on the one hand, they [dislocations] threaten identities, on the other, they are the foundation on which new identities are constituted’

dan het gat, de storing, de leemte te sluiten, te ‘naaien’³⁸ door de gedislloeerde elementen opnieuw te articuleren. De mythe zal in ieder geval proberen de samenleving als gesloten, transparante, harmonische totaliteit voor te stellen. Volgens Laclau zijn de concrete inhouden van mythes in principe verwisselbaar, omdat ze allemaal naar een afwezige volheid verwijzen (Laclau 2000a: 138). Laclau begrijpt een mythe dan ook als hegemonisch: ‘it involves forming a new objectivity by means of the rearticulation of the dislocated elements’ (Laclau 1990: 61).

Een mythe kan volgens Laclau onder bepaalde omstandigheden een ‘social imaginary’, een sociale horizon worden. Verdwijnt de dimensie van de incarnatie van het universele niet na en zekere tijd, maar blijft ze nadrukkelijk bestaan, dan verandert de mythe na verloop van tijd in een ‘social imaginary’: ‘A social imaginary is a myth in which the fullness of the surface of inscription continues to dominate. As a result, the somewhat limited myth is transformed into an unlimited horizon for the inscription of any social demand’ (Torfing 1999: 305). Als een hegemonisch discours meer autoriteit verwerft, dan biedt het na verloop van tijd een kader voor steeds meer nieuwe identificatiemogelijkheden. De specifieke logica van de ‘social imaginary’ dringt dan in talrijke gebieden door en beïnvloedt steeds meer aspecten van het dagelijks leven van de mensen. Heeft het hegemonische discours eenmaal het stadium bereikt dat het niet alleen de dislocatie van het sociale heeft overwonnen, maar ook als algemeen referentiekader van de sociale orde fungeert, dan is het veranderd in een ‘social imaginary’ (Smith 1998: 171). Een hegemonisch project probeert dan ook mensen ervan te overtuigen dat de bewuste hegemonie werkelijk alle problemen zal kunnen oplossen (Smith 1994: 36). Zowel de mythe als de ‘social imaginaries’ zijn pogingen tot sluiting, die volgens Laclau tegelijk onmogelijk én absoluut noodzakelijk zijn. Hij omschrijft een ‘social imaginary’ dan ook als een horizon om het omvattende karakter van het project duidelijk te maken. Een ‘social imaginary’ biedt immers een zeer ruime waaier van identificatie- en inschrijvingsmogelijkheden. Torfing noemt het christendom, het vooruitgangsidee tijdens de Verlichting en het communistische ideaal van een klassenloze maatschappij als voorbeelden van ‘social imaginaries’ (Torfing 1999: 115).

2.5 Hegemonie ook buiten het strikt-politieke terrein

Tot nu toe heb ik hegemonie in verband gebracht met het streven van een bepaalde groep om een

(Laclau 1990: 39). Sommige mensen zijn door een dislocatie dermate gechoqueerd dat ze een identiteitscrisis doormaken. Doorgaans proberen mensen dan hun identiteit te herstellen en dat doen ze dan doordat ze zich met alternatieve discourses identificeren (Howarth 1995: 123). Enerzijds destabiliseren dislocaties discourses en tonen ze hun contingentie aan, anderzijds maken zij het ontstaan van nieuwe discursive constructies mogelijk, die een nieuw project voor een sociale orde voorstellen.

³⁸ Ik heb het hier over ‘naaien’ omdat Laclau en Mouffe regelmatig het concept ‘suture’, ‘naad’ hanteren. ‘Suture’ is een begrip uit de Lacaniaanse psychoanalyse. Laclau en Mouffe verwijzen met de term naar het feit dat hegemonische projecten proberen het opene van het sociale te sluiten, dicht te naaien (Torfing 1999: 307). Dat lukt echter nooit helemaal, aangezien antagonismen en dislocaties de volledige sluiting van het sociale altijd zullen verhinderen.

project voor een nieuwe sociale orde te realiseren. Dat zou dan betekenen dat men de discours­theorie van Laclau en Mouffe enkel kan gebruiken voor de analyse van hegemonische articulaties op het strikt politieke gebied. De logica van de hegemonie is echter geen logica die enkel in het strict politieke veld functioneert. Laclau maakt in een interview duidelijk dat deze logica in talrijke verschillende domeinen aan het werk is (Laclau 1990: 189). Aangezien Laclau hegemonie ook heeft gedefinieerd als een articulatorische praktijk die knooppunten probeert te stabiliseren om zo betekenissen in een gestructureerd differentiesysteem gedeeltelijk te fixeren, kan de hegemonietheorie niet alleen voor de politiek interessant zijn maar ook voor andere gebieden, bijvoorbeeld de cultuur: ‘Hegemony is not a type of articulation limited to the fields of politics in its narrow sense, but it involves the construction of a new culture – and that affects all the levels where human beings shape their identity and their relations with the world (sexuality, the construction of the private, forms of entertainment, aesthetic pleasures, etc.’ (Laclau 1990: 189). Mouffe (2001: 99-100) schrijft in dat verband: ‘Since the dimension of ‘the political’ is always present, you can never have a complete, absolute, inclusive hegemony. In that context, artistic and cultural practices are absolutely central as one of the levels where identifications and forms of identity are constituted’. Zowel Laclau als Mouffe verwijzen expliciet naar de cultuur. Met behulp van Laclaus en Mouffes hegemonieconcept kan men dus zeer uiteenlopende discoursen analyseren.

Identiteit en identiteitsconstructie (via identificatie) zijn in zo’n analyse van essentieel belang. Zo zou men met behulp van het hegemonieconcept kunnen laten zien hoe het hegemonische discours van de heteroseksualiteit homoseksualiteit in de loop van de tijd de etiketten abnormaal, anders, vreemd, gevaarlijk of pervers heeft opgeplakt en zo als abnormale minderheid heeft geconstrueerd. Zulke uiteenlopende discoursen als het nieuwsbericht op de televisie, het discours van een soap, het discours over prostitutie in een publieksdiscussieprogramma (Jan Publiek) (cf. Carpentier en Spee 1999) of het discours van een bepaalde literaire stroming (Erik Spinoy 2006) kunnen met behulp van het hegemonieconcept en de discours­theorie onderzocht worden. Het onderzoeksgebied van de discours­theorie is als het ware onbegrensd. Laclau en Mouffe stellen met hun hegemonietheorie en met de bij die theorie horende begrippen een theoretisch referentiekader ter beschikking dat kan helpen discoursen vanuit een ander perspectief te bekijken en te begrijpen.

Eerder in dit hoofdstuk hebben we gezien dat de aanwezigheid van antagonistische krachten en de instabiliteit van de grenzen tussen de verschillende antagonistische krachten een voorwaarde voor het tot stand komen van een hegemonische articulatie zijn. Aangezien een hegemonische formatie probeert concurrerende projecten uit te schakelen, gaat hegemonie altijd gepaard met macht en onderdrukking. De hegemonische formatie moet er immers voor zorgen dat de mensen haar ideeën, principes en regels (als volkomen natuurlijk) gaan aanvaarden. Daarvoor probeert ze duidelijk te maken dat de concurrerende groepen obstakels, hindernissen zijn op weg naar de volledige realisering van de hegemonische constructie en dat men ze daarom op de een of andere

manier uit de weg moet ruimen. De hegemonische formatie tracht dus een 'buiten' te construeren dat het 'binnen', de hegemonie bedreigt. Dit leidt vanzelfsprekend tot conflicten. Groepen hebben het gevoel dat hun identiteit wordt genegeerd, dat ze door het optreden van een of meer andere groepen niet meer 'zichzelf' kunnen zijn. Daarmee zijn we op het terrein van het sociaal antagonisme beland, het derde sleutelbegrip in de discoursstheorie van Laclau en Mouffe.

3 Antagonismen

In *Hegemony and Socialist Strategy* schrijven Laclau en Mouffe dat er in de historische en in de sociale wetenschappen weliswaar vaak geprobeerd wordt om antagonismen te beschrijven of hun oorzaken te achterhalen, maar dat zelden werkelijk gespecificeerd wordt wat een antagonisme überhaupt is (Laclau en Mouffe 1985: 122). Laclau en Mouffe, daarentegen, trachten deze vraag wél te beantwoorden.

Om uit te leggen wat zij met sociaal antagonisme bedoelen, refereren Laclau en Mouffe geregeld aan Lucio Colletti. Colletti beroept zich op Kants onderscheid tussen reële opposities en logische tegenspraken. Een reële oppositie is een botsing van twee onafhankelijke fysieke objecten. Elk van de twee objecten bezit daarbij zijn eigen positiviteit, onafhankelijk van het andere object. Een reële oppositie is dus een relatie van het type A - B (Torfing 1999: 43). Laclau geeft als voorbeeld de botsing van twee auto's (Laclau 1988: 255). Bij een logische tegenspraak, daarentegen, hangen de twee elementen wél van elkaar af. De formule luidt hier dan ook A - niet A. Als iemand bijvoorbeeld tegelijkertijd beweert X én niet X te zijn, hebben we met een logische tegenspraak te maken (Laclau 1988: 255). Colletti gaat ervan uit dat antagonismen reële opposities zijn. Laclau en Mouffe verschillen hierover echter met hem van mening: 'First of all, it is clear that an antagonism cannot be a *real* opposition. There is nothing antagonistic in a crash between two vehicles: it is a material fact obeying positive physical laws' (Laclau en Mouffe 1985: 123).

Het alternatief waarbij men antagonismen als logische tegenspraken ziet, biedt volgens Laclau en Mouffe evenmin een bevredigende oplossing. Wanneer twee uitspraken elkaar tegenspreken, betekent dat immers niet dat hieruit altijd antagonismen zullen ontstaan. Laclau geeft het voorbeeld van een wet: een bepaalde wet kan in verschillende aspecten intern tegenstrijdig zijn zonder dat dat noodzakelijk tot antagonismen leidt. (Laclau 1988: 25). Bovendien is het, omgekeerd, zeker niet altijd zo dat de twee polen, de twee kampen van een antagonisme met elkaar in tegenspraak zijn. Men kan bijvoorbeeld niet zeggen dat joden het logische tegendeel van nazi's zijn (Torfing 1999: 44). Antagonismen kunnen volgens Laclau en Mouffe dus noch als relaties van het type A - B noch als relaties van het type A - niet A omschreven worden.

Volgens Laclau en Mouffe hebben reële opposities en logische tegenspraken met elkaar gemeen dat ze alle twee relaties tussen volle identiteiten zijn. Zowel bij de reële oppositie als bij de

logische tegenspraak is A volledig A. Bij een antagonisme is dat echter niet het geval. Volgens hen ontstaan antagonismen juist door het feit dat actoren er niet in slagen hun identiteit ten volle te ontwikkelen. Bij een antagonisme belet het ene element het andere element volledig zichzelf te zijn³⁹: A kan niet volledig A zijn omdat B dat verhindert. Maar ook B is niet helemaal B, omdat B het symbool is van de negatie van A. Laclau haalt om dat te verduidelijken het concrete voorbeeld aan van een relatie tussen een boer en een landeigenaar⁴⁰ (Laclau en Mouffe 1985: 125). Boer en landeigenaar bedreigen elkaars identiteit: de boer kan niet volledig boer zijn, omdat de landeigenaar dreigt hem zijn land af te nemen, maar als de boer niet meer voor de landeigenaar werkt is ook de identiteit van de landeigenaar in gevaar. Torfing stelt antagonistische relaties schematisch voor met de formule A - anti A (Torfing 1999: 44). Ik kan met andere woorden slechts van een antagonistische relatie spreken als mijn identiteit bedreigd wordt en door deze bedreiging niet in staat is tot volledige aanwezigheid te komen. Maar ook de antagonistische kracht die mijn identiteit bedreigt, is geen volledige presentie: 'its objective being is a symbol of my non-being and, in this way, it is overflowed by a plurality of meanings which prevent its being fixed as full positivity' (Laclau en Mouffe 1985: 125).

Torben Bech Dryberg (in Butler 1998: 31) onderscheidt in verband met het begrip 'antagonisme' vier belangrijke aspecten, met name: grens, blokkade, de benoeming van de 'ander' en contingentie. Een antagonisme helpt de **grens** van een discours, een identiteit af te bakenen. Het 'constitutieve buiten', dat volstrekt anders is dan het binnen, is een absolute voorwaarde voor het stichten van een binnen. Een identiteit in een antagonistische relatie is echter geen volle identiteit, maar wordt eerder als een **geblokkeerde** identiteit ervaren. De 'ander' belet me volledig mezelf te zijn. Een antagonisme is echter ook altijd verbonden met een poging om met de onmogelijkheid een volle identiteit te kunnen constitueren om te gaan. Ik probeer immers de '**andere**' te **benoemen**, die het mij onmogelijk maakt om volledig mezelf te zijn (Marchart in Butler 1998: 31), om zo mijn eigen identiteit te bevestigen. Een antagonisme toont dat het onmogelijk is om volledige identiteiten te constitueren en laat met andere woorden de **contingentie** van elke identiteit zien⁴¹.

³⁹ Cf. 'But in the case of antagonism, we are confronted with a different situation: the presence of the 'Other' prevents me from being totally myself. The relation arises not from full totalities, but from the impossibility of their constitution' (Laclau en Mouffe 1985: 125).

⁴⁰ Howarth geeft het voorbeeld van de arbeidersverhouding in een mijn (Howarth 1998: 276). Het bestuur van een mijn moet bezuinigen. De identiteit van de mijnwerkers is dus bedreigd, omdat de mogelijkheid bestaat dat sommige arbeiders hun baan verliezen of dat de mijn gesloten zal worden. Maar ook de identiteit van het management is in gevaar, omdat de vakbond en radicale mijnwerkers een bedreiging vormen voor het voortbestaan van de mijn. Ze dreigen immers met een staking.

⁴¹ Cf. 'If the force that antagonizes me negates my identity, the maintenance of that identity depends on the result of a struggle; and if that struggle is not warranted by any a priori law of history, in that case *all* identity has a contingent character' (Laclau 1990: 183).

3.1 Het ‘politieke’ en de politiek

Mouffe maakt in haar theorie een onderscheid dat interessant is voor het perspectief van een discours-theoretische literaire analyse, met name het onderscheid tussen ‘het politieke’ en ‘de politiek’. Voor deze tweedeling heeft ze zich laten inspireren bij de Duitse politieke filosoof Carl Schmitt (1888-1985).

What I call ‘the political’ is the dimension of antagonism – the friend/enemy distinction. And, as Schmitt says, this can emerge out of any kind of relation. It’s not something that can be localized precisely; it’s an ever-present possibility. What I call ‘politics’, on the other hand, is the ensemble of discourses and practices, institutional or even artistic practices, that contribute to and reproduce a certain order. (Mouffe 2001: 99)

Belangrijk is dat het ‘politieke’ vanuit het perspectief van Laclau en Mouffe niet iets is wat slechts in bepaalde instituties of bepaalde gedeeltes van de samenleving aanwezig is. Het heeft voor hen een veel ruimere dimensie.⁴² Het ‘politieke’ is voor Laclau en Mouffe het terrein van het opene, van de onbeslisbaarheid, van het antagonisme dat het terrein van de politiek, van concrete beslissingen en de gedeeltelijke sluiting van de samenleving juist mogelijk maakt. Het ‘politieke’ is dus de voorwaarde van de politiek. Laclau noemt de dimensie van het ‘politieke’ dan ook soms de ontologische dimensie en de dimensie van de politiek de ontische (Marchart in Butler 1998: 13).

Interessant bij deze onderscheiding tussen ‘politiek’ en ‘het politieke’ is dan dat het politieke dus niet enkel op het terrein van de politiek een belangrijke rol speelt maar eigenlijk alle domeinen van het sociale doordringt: ‘Since the dimension of ‘the political’ is always present, you can never have a complete, absolute, inclusive hegemony. In that context, artistic and cultural practices are absolute central as one of the levels where identifications and forms of identity are constituted’ (Mouffe 2001: 99-100). Ik geeft hier het voorbeeld van de literatuur. De politieke dimensie blijkt bijvoorbeeld uit de verlening van literaire prijzen, de strijd om subsidie, de concurrentie tussen de verschillende uitgeverijen en tijdschriften, de positionering van een auteur op het literaire veld enzovoort.

3.2 Het belang van het constitutieve buiten

Laclau en Mouffe vragen zich af hoe het mogelijk is om de grenzen van een discours, van een differentiesysteem vast te leggen: dat zou men kunnen door een nieuwe laatste grondslag aan te wijzen die de oorsprong van alle differenties zou zijn. Omdat Laclau en Mouffe in hun anti-fundationalistische discours-theorie echter van zo’n allesverklarend fundament willen afzien, kan het

⁴² ‘It should rather be understood as a dimension inherent in all human society which stems from our very ontological condition’ (Mouffe 1994: 108).

aannemen van een laatste grondslag geen bevredigende oplossing zijn (Laclau 2000a: 22). Laclau stelt dat men de grenzen van iets enkel kan bepalen door te zeggen, wat zich aan de overkant van die grenzen bevindt (Laclau 2000a: 22). Laclau stelt dat zich aan de overkant van de grenzen van een discursieve formatie iets volkomen anders moet bevinden, iets dat absoluut niets gemeen heeft met het differentiesysteem en dat de differenties van dat systeem zelfs negeert⁴³. Datgene wat zich aan de andere kant van de grenzen bevindt, noemt Laclau dan antagonistische kracht of het constitutieve buiten. Volgens Laclau vervult zo'n antagonistische kracht twee belangrijke maar tevens paradoxale rollen:

On the one hand, it 'blocks' the full constitution of the identity to which it is opposed and thus shows its contingency. But on the other hand, given that this latter identity, like all identities, is merely relational and would therefore not be what it is outside the relationship with the force antagonizing it, the latter is also part of the conditions of existence of that identity. (Laclau 1990: 21)

Eenzijds gaat van een antagonistische kracht dus een destabiliserende werking uit, anderzijds is ze echter ook constitutief (Torfing 1999: 124). Omdat elke identiteit relationeel is, heeft ze een constitutief buiten, een 'ander' nodig om zichzelf als 'ik' te kunnen genereren⁴⁴: 'Zwart ontleent zijn betekenis niet aan een essentie van zwartheid, maar aan de verschillen met wit, geel, groen, etc. Op een gelijkaardige wijze wordt Brits gedefinieerd op basis van de verschillen t.a.v. o. a. Amerikaans, Jamaicaans, Pacistaans, enzovoorts' (Zienkowski 2003, deel C: 11). Antagonismen zijn dus niet alleen constitutief voor het sociale, maar ook voor elke identiteit.

3.3 Excursie: Derrida: het 'constitutieve buiten', 'binaire opposities' en de logica van het supplement

Connolly wijst er in *Identity/ Difference* op dat *verschil* tegelijkertijd constitutieve én destabiliserende effecten op een identiteit heeft. Ook het antagonismeconcept van Laclau en Mouffe benadrukt deze paradoxale situatie. Een auteur die zich eveneens met deze problematiek bezighoudt, is Jacques Derrida. Derrida deconstrueert metafysische teksten en stuit daarbij op een hele reeks opposities. Hij stelt vast dat de Westerse traditie een van de twee polen van deze opposities traditioneel meer waardeert dan de andere. Howarth (1998: 275) geeft als voorbeelden 'essence / accident, mind / body, speech / writing'. Vaak stellen deze teksten de geprivilegieerde pool als een autonome entiteit of essentie voor, terwijl de andere pool veel minder belangrijk wordt geacht en zelfs als een bedreiging voor de geprivilegieerde pool wordt gepresenteerd. Derrida laat

⁴³ Cf. 'le seul moyen pour surmonter cette difficulté est de postuler un au-delà qui n'est pas une différence de plus mais quelque chose qui met en cause (qui nie) toutes les différences au sein de ce contexte – ou plutôt, de postuler que le contexte se constitue comme tel par l'acte d'exclusion de quelque chose d'étranger, d'une altérité radicale' (Laclau 2000a: 22).

⁴⁴ Cf. hierbij ook: 'être opprimé fait partie de mon identité en tant que sujet luttant pour son affranchissement; en l'absence de l'opresseur; mon identité serait autre. Sa constitution requiert la présence de l'autre en même temps qu'elle la récuse' (Laclau 2000a: 65).

echter zien dat de situatie in werkelijkheid ingewikkelder is, aangezien de ene pool de andere pool altijd nodig heeft om zichzelf te kunnen constitueren.⁴⁵ Derrida stelt dat het ‘buiten’ het ‘binnen’ altijd infecteert, en vice versa. Dit maakt simplistische dualismen verdacht (Norval in Howarth 2000b: 224). De zogenaamd ‘minder belangrijke’ pool is net zo belangrijk als de ‘dominante pool’, omdat hij een noodzakelijk onderdeel vormt van de identiteit van die ‘dominante pool’. Derrida’s doelstelling is overigens niet de traditionele Westerse hiërarchieën gewoon om te keren – hierdoor zou men immers in het oude systeem vastzitten - maar de twee polen in een ander soort relatie te situeren, zodat het oude kader wordt opengeboken. Deze nieuwe logica’s noemt Derrida dan ‘infrastructures’ (Howarth 2000a: 37).

Derrida hanteert in dit verband ook het concept ‘supplement’. Zoals gezegd maken Westerse essentialistische discoursen volgens hem vaak een onderscheid tussen een geprivilegieerde essentie en haar niet-constitutieve ‘supplement’. Het supplement is zogezegd accidenteel en kan toegevoegd of weggenomen worden zonder dat dat gevolgen heeft voor de identiteit. Derrida brengt in zijn deconstrutivistische lezingen echter aan het licht dat het supplement allerminst een irrelevante toevoeging is. Het is juist constitutief voor de identiteit in kwestie. Torfing (1999: 306-7) schematiseert deze relatie met behulp van de letters A (essentie) en B (supplement): ‘since A now owes its fullness to the presence of the supplement B, the relation between A and B concludes by being more important than A itself’.

Volgens Anna Marie Smith (1994: 24) kan Derrida’s concept van het ‘supplement’ erg nuttig zijn voor het analyseren van teksten die rond binnen-buitenmetaforen gestructureerd zijn. Zij gebruikt het concept in haar analyse van het rechtse discours over ras en seksualiteit in Groot-Brittannië. Zij laat daarin zien dat supplementaire relaties altijd verborgen worden. Ze onderscheidt verschillende strategieën om het *constitutieve* van het supplement te camoufleren. Enoch Powell, bijvoorbeeld, beschrijft de Britsen en het ‘Brits-zijn’ op een essentialistische manier, de zwarte bevolking is in zijn discours maar een supplement. De zwarte bevolking heeft volgens hem niets met de Britse te maken. Hij stelt dan ook dat de dekolonisering geen gevolgen zal hebben voor Groot-Brittannië. Bij nader toezien wordt echter duidelijk dat de zwarte bevolking méér is dan alleen een ‘supplement’. De Britse identiteit wordt in het racistische discours van Powell immers *geconstrueerd* met behulp van het beeld van de zwarte immigranten die een gevaar vormen voor de Britse cultuur. Het supplement is hier met andere woorden constitutief. Smith laat zien dat binnen/buiten-relaties’ complex zijn. Zij vat de paradox van identiteit en verschil als volgt samen:

identity is never purely possible, for identity is always dependent on that which is ‘outside’ identity, and it always differentiates itself in its shifting relations with its othernesses; but identity is never purely impossible, because there always remains something irreducibly other against which an “inside” can be constructed. Another way of phrasing this paradox is to say that otherness is that which makes identity

⁴⁵ ‘Contrary to the view that the outside simply threatens or undermines the purity of the inside, Derrida argues that if the outside is *required* for the definition of the inside, then it is just as necessary as the inside itself’ (Howarth 2000a: 37).

3.4 De discursieve constructie van antagonismen via equivalentieketen

De vraag is natuurlijk hoe men zo'n constitutief buiten op een discursieve manier kan construeren. Volgens Laclau en Mouffe (1985: 128) kan het enkel op een indirecte manier gerepresenteerd worden, met name door de constructie van equivalentieketen. In een equivalentieketen worden verschillende identiteiten gegroepeerd en tegenover een andere identiteit geplaatst. In een equivalentieketen worden de particuliere identiteiten verzwakt en wordt de nadruk gelegd op het gemeenschappelijke element, anders gezegd op de negatie: 'The conclusion is that in a relation of equivalence, each of the equivalent elements functions as a symbol of negativity as such, of a certain universal impossibility which penetrates the identity in question' (Laclau 1996: 14). Groepen, subjecten construeren equivalentieketen om hun 'vijand' te benoemen. De constructie van equivalentieketen hangt dus nauw samen met identiteitsconstructies: 'As Laclau and Mouffe see it, identities are not only discursively constructed by means of a logic of difference, but also through a logic of equivalence, which allows a particular group to identify its own struggle with the struggle of other groups' (Spinoy 2006: 6).

Laclau (1988: 256) geeft in dit verband het voorbeeld van de arbeidersklasse. Vanuit het perspectief van de arbeidersklasse zijn liberalen, conservatieven en radicalen gelijk. Alledrie vormen ze immers een bedreiging voor de arbeidersklasse. Liberalen, conservatieven en radicalen behoren echter tot heel verschillende bewegingen, die in principe helemaal niet op elkaar lijken. In de equivalentieketen die de arbeidersklasse construeert, vervagen deze differenties echter tot op zekere hoogte zodat wat overblijft de negativiteit tegenover de arbeidersklasse is. Met behulp van een equivalentieketen kan deze negativiteit indirect worden weergegeven. Met hun concept equivalentieketen willen Laclau en Mouffe aangeven dat '*certain discursive forms, through equivalence, annul all positivity of the object and give a real existence to negativity as such*' (Laclau en Mouffe 1985: 128-129). David Howarth, van zijn kant, citeert een passage uit de *Black People's Convention*, een pamflet uit 1973 dat bedoeld was om de solidariteit tussen de verschillende uitgestoten groepen in Zuid-Afrika te bevorderen. Deze passage vormt een goed voorbeeld van de constructie van een equivalentieketen:

None of us can afford to sit on our backs and say: 'I don't want to be involved!'. Whether we like it or not we are involved, and we are involved together. And it is time that we got together as oppressed people – Africans, Coloureds and Indians – who are affected by apartheid, group areas, job reservation... the injustices are endless. Our suffering is the same. We are all black people. (Geciteerd in Howarth 1998: 277)

Het feit dat de particuliere identiteiten in een equivalentieketen verzwakt worden, betekent echter

niet dat ze helemaal verdwijnen. Er blijft altijd een bepaalde rest aan particulariteit die niet geëlimineerd wordt, anders zou men immers niet meer van een equivalentieketen kunnen spreken. Iets moet in bepaalde opzichten anders zijn om in andere opzichten equivalent te kunnen zijn⁴⁶. De particuliere inhoud van de identiteit verhindert dat men de equivalentieketen op een volledig willekeurige manier zou kunnen voortzetten. Staan in een equivalentieketen bijvoorbeeld ‘kuisheid’, ‘dagelijks gebed’ en ‘naastenliefde’, dan kan ‘vrije liefde’ geen deel gaan uitmaken van deze equivalentieketen, omdat kuisheid en vrije liefde elkaar uitsluiten (Laclau in Butler 1998: 275). Men kan equivalentieketens in principe eindeloos voortzetten. Hoe langer een equivalentieketen echter wordt, hoe mee de particuliere identiteiten worden verzwakt. Het enige wat al deze identiteiten van de equivalentieketen dan nog met elkaar gemeen hebben is de negatie van een bepaald discours: ‘the more extended the chain of equivalence that a particular sector comes to represent and the more it aims become a *name* for global emancipation, the looser will be the links between that name and its original particular meaning, and the more it will approach the status of an empty signifier’ (Laclau 2000b: 56).

Torben Bech Dryberg heeft het concept equivalentieketen proberen aan de hand van een schematische voorstelling te verduidelijken (Bech Dryberg in Butler 1998: 40). Hij gaat daarbij uit van twee agenten, A en B. Verandert de relatie tussen A en B in een antagonistische relatie omdat de ander niet meer gewoon als ander wordt gezien maar als iemand die mijn identiteit bedreigt, dan betekent dat dat A verschillende elementen als momenten in een equivalentieketen construeert, die samen de negatie van A symboliseren. Bech Dryberg schematiseert deze situatie als volgt: $B = \Sigma(b_1, b_2, \dots, b_n) = \text{non}^{47}\text{-A}$. B is met andere woorden een symbool voor de negatie van A.

Net als A kan ook B een equivalentieketen construeren, waarin dan A de onmogelijkheid van B om een volle identiteit te verwerven symboliseert. Schematisch: $A = \Sigma(a_1, a_2, \dots, a_n) = \text{non-B}$. Bech Dryberg merkt hierbij verder op dat antagonismen symmetrisch of asymmetrisch kunnen zijn. Bij een symmetrisch antagonisme is het beide agenten gelukt de politieke vijand te benoemen. Bij een asymmetrisch antagonisme, daarentegen, is een van de twee agenten niet in staat de ‘andere’ als vijand te construeren.⁴⁸

⁴⁶ Cf. ‘Um eine *wahre* Äquivalenz zu haben, muß die differentielle Partikularität ihrer Terme geschwächt werden, darf aber nicht vollständig verloren werden’ (Laclau in Butler 1998: 275).

⁴⁷ Bech Dryberg stelt de negatie als non-A voor, we hebben eerder gezien dat Torfing de negatie in een antagonistische relatie als anti-A symboliseert. Dit verschil is niet wezenlijk. Belangrijker is dat duidelijk wordt gemaakt dat een antagonistische relatie een negatie is.

⁴⁸ ‘Im zweiten Fall haben wir eine Relation von Beherrschung und Unterordnung, in der das untergeordnete Subjekt nicht fähig ist, sich als hegemoniale Kraft zu organisieren’ (Bech Dreyberg in Butler 1998: 40).

Logica van equivalentie en logica van differentie

Om een antagonisme te creëren moet men dus equivalentieketens construeren. Laclau en Mouffe spreken in dit verband dan ook van de logica van equivalentie. Het is de logica van equivalentie die verschillende identiteiten om een bepaald centrum, een bepaald knooppunt, een bepaalde gelijkheid groepeerd. Torfing geeft het voorbeeld van het heteroseksuele discours dat zowel het seksueel gedrag van homoseksuelen als dat van lesbiennes als een bedreiging voor de traditionele familie construeert (Torfing 1999: 301). Tegenover de logica van equivalentie staat dan de logica van differentie. In het geval van de logica van differentie ligt de klemtoon op de verschillen en worden bestaande equivalentieketens afgebroken zodat de elementen weer in een andere discursieve orde kunnen worden opgenomen: ‘Whereas a project employing the logic of equivalence seeks to divide social space by condensing meanings around two antagonistic poles, a project employing a logic of difference attempts to weaken and displace a sharp antagonistic polarity, endeavouring to relegate that division to the margins of society’ (Howarth 2000b: 11). Stavrakakis (1999: 78) geeft een concreet voorbeeld om het verschil tussen beide logica’s toe te lichten, met name het verschil tussen Thatcher en Blair: ‘Thatcherism was exclusionary; New Labour is inclusionary. Margaret Thatcher was a warrior; Tony Blair is a healer. Where she divided, he unites. Where she spoke of ‘enemies within’, he speaks of the ‘people’’. Geen van de twee logica’s, noch de logica van equivalentie, noch de logica van differentie, krijgt ooit voorgoed de overhand (Laclau en Mouffe 1985: 129). Ze ondermijnen elkaar immers permanent. De relatie tussen equivalentie en differentie is met andere woorden onbeslisbaar (Torfing 1999: 97). Welke logica op een bepaald moment de andere zal domineren, hangt dan af van de uitkomst van een concrete politieke strijd om hegemonie (Torfing 1999: 126).

3.5 Žižeks bijdrage tot het concept van sociaal antagonisme

Laclau en Mouffe gaan er in hun antagonismeconcept van uit dat in een antagonistische relatie de andere me ervan weerhoudt volledig mezelf te zijn ($A \Leftarrow \text{anti-} A$). Slavoj Žižek, die het werk van Laclau en Mouffe in heel wat opzichten heeft beïnvloed, formuleert een definitie van antagonisme die nog radicaler is dan die van Laclau en Mouffe. In zijn artikel ‘Beyond Discourse-Analysis’ stelt hij dat de identiteit die door de ander bedreigd en geblokkeerd wordt, eigenlijk al van tevoren geblokkeerd is (Žižek in Butler 1998: 126). Volgens Žižek wordt het subject altijd gekenmerkt door een zeker gemis. Ik ga in het volgende hoofdstuk uitgebreid in op het subjectconcept van Žižek en van Laclau. Belangrijk is dat we er hier op wijzen dat het subject in het perspectief van Žižek altijd al door het Reële geblokkeerd is. Het subject koestert echter de illusie dat het de ‘ander’ is die hem ervan weerhoudt om zijn volledige identiteit te verwerven:

Worum es sich beim puren Antagonismus dreht, ist nicht länger die Tatsache, daß – wie im

antagonistischen Kampf mit dem externen Gegner – die ganze Positivität, die ganze Konsistenz unserer Position in der Negation der gegnerischen Position und *vice versa* liegt; worum es sich dreht, ist die Tatsache, daß die Negativität des anderen, der mich am Erreichen meiner vollen Selbstidentität hindert, nur eine Externalisierung meiner eigenen Auto-Negativität ist, meiner Selbst-Behinderung (Žižek in Butler 1998: 127).

Aangezien het subject dus al van tevoren geblokkeerd is, verandert Torfing het schema van het antagonisme van $A \leftarrow \text{anti-A}$ in $\underline{A} \leftarrow \text{anti-A}$ (Torfing 1999: 128). De doorgehaalde A, de ‘barre’ belichaamt dan het oorspronkelijk geblokkeerde subject.

Omdat het subject de ‘ander’ de schuld geeft voor het geblokkeerd zijn van zijn identiteit, gelooft het ook dat het na de vernietiging van de antagonistische kracht eindelijk in staat zal zijn zijn volledige identiteit te ontplooien. Deze ideologische illusie, die we volgens Žižek geregeld in een strijd om emancipatie tegenkomen, probeert Torfing aan de hand van een schema duidelijker te maken, met name door de formule: $\underline{A} \Rightarrow \text{anti-A}$. A denkt dat het na de overwinning op de vijand in staat zal zijn zijn volledige identiteit te affirmeren. Žižek is er echter van overtuigd dat dat niet het geval is⁴⁹. Hij haalt ter verduidelijking geregeld het voorbeeld aan van de fascistische ideologie en de haat tegen de Joden. Het nazi-regime stelde de Joden verantwoordelijk voor het feit dat hun samenleving geen gesloten harmonische totaliteit was. Volgens Žižek waren het niet de Joden die de samenleving ervan weerhielden zich als een volledige samenleving te constitueren, maar de oorspronkelijke blokkering, het antagonisme van de samenleving zelf. Deze auto-blokkering, deze negatie wordt dan op iets anders geprojecteerd, in dit geval op de Joden, waardoor de auto-blokkering beter kann worden gecamoufleerd (Žižek 1999: 127). Heeft men de externe vijand eenmaal uitgeschakeld, dan moet men volgens Žižek tot de ontgoochelende conclusie komen dat men nog steeds niet zijn volledige identiteit kan verwerven. Het moment van de overwinning op de vijand is dan ook geen groot succes, maar veeleer het moment waarop het subject het antagonisme in zijn radicaalste dimensie beleeft (Žižek in Butler 1998: 127). Žižek verwijst in dat verband naar Hegel die dit moment van de ervaring het verlies van het verlies noemt: ‘Das ist der Augenblick, der bei Hegel “der Verlust des Verlusts“ heißt: die Erfahrung, daß wir niemals hatten, was wir verloren haben sollen’ (Žižek in Butler 1998: 127).

Het is duidelijk dat Žižeks psychoanalytische invalshoek een nieuwe visie op het begrip antagonisme biedt. Laclau stelt in zijn concept van het antagonisme dat mensen hun identiteit affirmeren door een vijand, een tegenstander te benoemen die hun identiteit bedreigt. Žižek postuleert echter dat deze vijand echter slechts de externalisering van hun eigen auto-blokkering is. Vast staat dat Laclau Žižeks invalshoek interessant vindt en dat de (Lacaniaanse) psychoanalyse in

⁴⁹ Cf. ‘es ist nicht der externe Feind, der mich daran hindert, meine Selbstidentität zu erreichen, sondern jede Identität ist bereits in sich selbst blockiert, von einer Unmöglichkeit markiert, und der externe Feind ist einfach das kleine Stück, der Rest an Realität, auf den wir diese intrinsische, immanente Unmöglichkeit ‘projizieren’ oder ‘externalisieren’ (Žižek in Butler 1998: 126).

Laclaus recente werk meer aandacht krijgt: ‘In several of his works Slavoj Žižek has recently tried to link our category of ‘antagonism’ to the Lacanian ‘real’ in a way that I find convincing and worthy of further expansion’ (Laclau 1990: 235).

3.6 Een concreet voorbeeld van antagonisme: de rastafaribeweging in Groot-Britannië

De discours­theorie van Laclau en Mouffe wordt vooral op het gebied van de politieke wetenschappen toegepast. Om aan te tonen hoe verrijkend ze kan zijn voor een analyse van een politiek verschijnsel ga ik kort in op Anna Marie Smiths beschrijving (Smith in Laclau 1994: 171-204) van de rastafaribeweging. Om de ontwikkeling van de rastafaribeweging in Groot-Britannië beter te begrijpen is het noodzakelijk de context ervan te specificeren. Smith bespreekt daarom de situatie van mensen met een donkere huidskleur in het Groot-Britannië van de jaren ‘70 en ‘80. Ik beperk me hier tot een verwijzing naar enkele strategieën die sommige Britse politici gebruikt hebben om hun hegemonische discours te vestigen. In de loop van de geschiedenis werden zwarten door politici op vele verschillende manieren ‘geconstrueerd’. Eerder heb ik al gezegd dat ‘Britishness’ een belangrijke knooppunt in het hegemonische discours van Margaret Thatcher was, dat wil zeggen dat de betekenaar ‘Brits-zijn’ de betekenis van talrijke andere elementen in een equivalentieketen fixeerte. ‘Brits-zijn’ stond centraal en had een zeer grote invloed op allerlei gebieden. Dienovereenkomstig betekende zwart-zijn niet meer, zoals dat vroeger wel het geval was, niet-blank en ondergeschikt zijn, maar veeleer niet-Brits of anti-Brits zijn (Smith in Laclau 1994: 188).

Smith wijst erop dat Thatcher en andere politici vóór haar in hun conservatieve discours geen simpele, zuivere uitsluitingsstrategie gebruikten, maar een complexe combinatie van uitsluiting en insluiting⁵⁰ (Smith in Laclau 1994: 188), waarschijnlijk om de Britten niet al te zeer te choqueren en om zich van de stemmen van een gedeelte van de zwarte kiezers te verzekeren⁵¹. De zwarten werden in deze strategie als het ware in twee kampen verdeeld: ‘the law-abiding good blacks who conducted themselves in a sufficiently British manner, and the law-breaking subversive

⁵⁰ Smith (1994: 18) laat zien dat deze complexe strategieën van in- en uitsluiting onder het regime van Margaret Thatcher niet alleen werden gehanteerd om bepaalde immigranten uit te sluiten, maar ook om homoseksuelen als vijanden van de Britse natie voor te stellen. Het conservatieve homofobe discours wilde echter niet alle homoseksuelen bevechten. De goede, gezonde (men dacht vooral aan AIDS) homoseksueel die zich braaf aan de wetten hield en wist waar zijn plaats in de samenleving was, was helemaal niet gevaarlijk voor de Britse natie. Er waren echter ook ‘slechte’ homoseksuelen. Die vormden een bedreiging voor de Britten en het heteroseksuele discours: ‘They argued that they only aimed to restrict the activities of a completely different kind of homosexual, the promiscuous, diseased, angry, flaunting, self-promoting and militant homosexual’ (Smith 1994: 18). Dit onderscheid tussen ‘goede’ en gevaarlijke homoseksuelen maakte het voor het conservatieve discours mogelijk zich tolerant voor te doen. Men kon immers beweren dat men ‘tolerant’ was omdat men niet tegen alle homoseksuelen was, maar enkel tegen de subversieve: ‘The intolerant always misrecognize themselves as ‘tolerant’; they do so not only to legitimize their exclusions within a liberal-democratic framework, but also to transform their own violent exclusions into a reasonable discourse which would otherwise be unbearable to themselves’ (Smith 1994: 19).

⁵¹ ‘Only with this juxtaposition of exclusions and inclusions could officials effectively claim that their policies were ‘fair’ and ‘even-handed’ (Smith in Laclau 1994: 188).

blacks who, through the signifier of their criminality, proved themselves to be recalcitrantly anti-British' (Smith in Laclau 1994: 189). De aangepaste zwarten mochten natuurlijk geïntegreerd worden, enkel de subversieve anti-Britse zwarten hoorden uitgesloten te worden.

Een ander vaak gebruikt argument was dat niet alleen de 'kwaliteit' van de zwarten een rol speelt, maar ook de kwantiteit. Politici beweerden immers dat de impact van de zwarte bevolking op de Britse samenleving ook van hun kwantiteit afhing (Smith in Laclau 1994: 188). Met andere woorden, als er te veel zwarten waren, dan zou dat ook weer een anti-Brits effect kunnen hebben. Ook in de scholen was zo'n uitsluitings- en insluitingslogica aan het werk. Enerzijds werd immers geargumenteed dat het voor de buitenlandse kinderen buitengewoon belangrijk was om naar school te gaan omdat ze zich zo beter in Groot-Britannië konden integreren; anderzijds vormden 'te veel' zwarte kinderen in de Britse scholen dan weer een gevaar voor de Britse kinderen⁵².

In deze context van racisme ontstonden bij de zwarte bevolking een aantal verzetsbewegingen. Een ervan was de rastafaribeweging. Volgens Smith is het opkomen van de rastafaribeweging in Groot-Britannië zonder het ingewikkelde uitsluitings- en insluitingsmechanisme van het conservatieve discours niet te begrijpen (Smith in Laclau 1994: 191). De zwarte bevolking en de Britse natie voelden zich beiden in hun identiteit bedreigd. Ze stonden met andere woorden in een antagonistische relatie tot elkaar. De zwarten probeerden tegenover het racistische, conservatieve discours over zwarten van sommige Britse politici een volstrekt ander discours te stellen. Daartoe moesten ze uitgaan van een of meer knooppunten die in staat waren een hele reeks andere elementen in een equivalentieketen te stabiliseren: 'In the case of the Rastafari intervention, the conception of blackness as the transhistorical Ethiopian essence became this new nodal point' (Smith in Laclau 1994: 193). Zwart-zijn betekende in het discours van sommige politici in Groot-Britannië niet-blank zijn en anti-Brits zijn. Een deel van de zwarte bevolking wilde juist een positieve zwarte identiteit construeren. Daarbij maakte het gebruik van een aantal waarden en tradities uit zijn koloniale verleden een aantal waarden en tradities.

Eén middel om zo'n positieve identiteit te creëren was de taal. De Britse rastafaribeweging creëerde een eigen taal uit een mengsel van Afro-Caraïbische elementen en Cockney (Smith in Laclau 1994: 179). Ook de muziek speelde een belangrijke rol. De Reggae-muziek droeg bij tot de verspreiding van de rastafarigedachte. Rastafari was voor talrijke zwarten meer dan alleen maar een politieke beweging, het was een manier van leven, een manier van zijn. Het rastafaridiscours probeerde het lichaam van de zwarte man en de zwarte vrouw op een andere manier te construeren dan het dominante Britse discours dat deed (Smith in Laclau 1994: 179). Zo droegen rastafari hun

⁵² Cf. 'Black children are supposed to constitute an alien anti-Britishness, which may be transformed into an assimilable blackness through intensive British education, but, in the transitional stages, their alterity could become a dangerous interruption' (Smith in Laclau 1994: 190).

haar in dreadlocks. Vroeger deden gelovige Jamaicaanse negers dat. Ze lieten zich daarbij inspireren door het voorbeeld van Etiopische krijgers en door tradities van het Oude Testament (Smith in Laclau 1994: 179). Enkel het haar van zwarten kan als het op die manier werd gekapt nog blijven groeien. Door hun haar op die manier te dragen toonden ze dus op een indirecte manier de superioriteit van de zwarte bevolking (Smith in Laclau 1994: 180). Het roken van marihuana en het gebruiken van drugs werd beschouwd als een collectief ritueel. Het roken belichaamde onder meer de afkeer van de traditionele gedachte dat het geestelijke belangrijker zou zijn dan het lichamelijke (Smith in Laclau 1994: 180). Verder werd het lichaam van de zwarte bevolking met heteroseksualiteit in verband gebracht. Zwarte mannen werden voorgesteld als heel viriel en zwarte vrouwen als de ideale moeders. Voor alternatieve manieren van leven was in het rastafaridiscours maar weinig plaats. Homoseksualiteit of abortus, bijvoorbeeld, waren in het rastafaridiscours taboe (Smith in Laclau 1994: 180).

Smith laat op een overtuigende manier zien hoe de rastafari met behulp van het knooppunt Rastafari verschillende elementen in een equivalentieketen fixeren en zo een positieve zwarte identiteit constitueren:

A chain of equivalence of unlimited dimensions was established, embracing the equivalences Rastafari-blackness = essential blackness = goodness = the oppressed people = noble suffering = return to spiritual origin = Ethiopia = the divinity of Haile Selassie 'I' = a collective identity over individualism = black musical and oral expression = cleansed and strengthened bodies = harmony with nature = sensuality = virility = fertility = a divine other-worldly destiny = everyday resistances against policing, the white education system, state institutions, and so on' (Smith in Laclau 1994: 180-1).

De verschillende elementen van de equivalentieketen hebben niet noodzakelijk veel met elkaar gemeen. Hun particuliere inhoud wordt zoals in elke equivalentieketen verzwakt. De nadruk ligt op het gemeenschappelijke, en dat is in dit geval dat ze door het Britse discours genegeerd worden. Door het creëren van een vrij lange equivalentieketen wordt vanzelfsprekend ook de tegenstander geconstrueerd. Aan de ene kant heeft het antagonisme in dit geval iets positiefs, omdat het de zwarte bevolking mogelijk maakt zich tegen het conservatieve discours te verzetten, het hegemonische discours te betwisten, het is constitutief voor de identiteit van de rastafari. Aan de andere kant is het ook gevaarlijk, omdat het discours van de rastafari een essentialistisch discours is (Smith in Laclau 1994: 176). De rastafari gaan er immers van uit dat hun tradities het zwart-zijn op zich belichamen. Zij beschouwen zich als een soort uitverkoren groep en sluiten daardoor manieren van leven uit die niet in het strenge discours van rastafari passen⁵³. Het artikel van Smith laat zien dat de soms erg abstract lijkende concepten van Laclau en Mouffe nuttig kunnen zijn voor de analyse van een concreet fenomeen omdat zij een vernieuwende invalshoek bieden.

⁵³ Cf. 'For Rastafari, the constitution of identity was not a matter of a complex play of heterogeneous subject positions, of which Rastafari-blackness was one among many, but of an increasingly totalizing identity which did not admit contradictory identities (such as homosexual blackness or anti-Rastafari blackness) (Smith in Laclau 1994: 181).

4 Subject, subjectposities, identificatie, identiteit: over de discursieve constructie van identiteit

Let me then make clear at the outset that my reflections will be inscribed within an antiessentialist theoretical framework according to which the social agent is constituted by an ensemble of 'subject positions' that can never be totally fixed in a closed system of differences. It is constructed by a diversity of discourses, among which there is no necessary relation but a constant mouvement of overdetermination and displacement. The 'identity' of such a multiple and contradictory subject is therefore always contingent and precarious, temporarily fixed at the intersection of those subject positions and dependent on specific forms of identifications. (Mouffe in Rajchman 1995: 33)

In punt 1 heb ik proberen te laten zien dat Laclau en Mouffe discours begrijpen als een sociale praktijk die onze realiteit structureert. Tot nu toe heb ik mijn aandacht echter nog niet gericht op de rol die het subject inneemt in hun hegemonietheorie. Zoals eerder vermeld wijzen Laclau en Mouffe essentialistische en foundationalistische posities af. Het ligt dus voor de hand dat ze zeker niet van een essentialistisch subjectbegrip uitgaan. Ook identiteiten kunnen vanuit een discourstheoretisch perspectief niet worden gezien als stabiele, onveranderlijke essenties, maar moeten veeleer worden gedacht als permanent aan veranderingen onderhevige constructies. Nico Carpentier (2001: hoofdstuk 1, 2) schrijft: 'Discours worden geproduceerd door de combinatie van machtsstrategieën van subjecten, maar tegelijk zullen deze discours de identiteiten van subjecten construeren'. Discours, subject en identiteit hangen met andere woorden nauw met elkaar samen, vandaar ook dat de problematiek van subject, subjectposities en identiteitsconstructie in Laclaus en Mouffes theorie een centrale plaats inneemt.

4.1 Een eerste stap: de subjectposities

Ik heb al eerder gezegd dat de discourstheorie van Laclau en Mouffe voortdurend in evolutie is. Laclau en Mouffe ontwikkelen een theoretisch denkkader, ze hanteren daarbij bepaalde begrippen, maar ze reflecteren ook op eerdere stellingnames en laten zich door het werk van andere theoretici en door kritiek op hun eigen teksten beïnvloeden, zodat bepaalde begrippen in de loop van de tijd een andere betekenis krijgen en vroegere uitgangspunten worden verworpen en door nieuwe, meer adequate vervangen. Dat geldt ook voor hun subjectbegrip. Al in zijn vroege werk gaat Laclau in op de vraag naar het subject. Zo werkt hij in *Politics and Ideology in Marxist Theory* de interpellatietheorie van Althusser verder uit (1979: 100-104). Reeds hier beklemtoont hij dat subjecten geen pre-existerende entiteiten zijn, maar dat ze *geconstrueerd* worden.

Ook in *Hegemony and Socialist Strategy* hebben Laclau en Mouffe het over het subject, en meer bepaald over subjectposities. Zoals gezegd deconstrueren ze in het genoemde boek een aantal stellingen uit het klassieke marxisme. Zo bekritisieren ze ook het subjectconcept dat in het marxisme gehanteerd wordt. Laclau en Mouffe merken op dat het subject in het klassieke marxisme enkel als

klassensubject wordt gedacht. De constructie van politieke identiteiten is voor Laclau en Mouffe een heel complex proces en heeft zeker niet alleen met klasse te maken. Klasse speelt beslist een rol, maar voor Laclau en Mouffe is het duidelijk dat men subjecten niet meer louter als klassensubjecten kan zien.

Laclau en Mouffe verwerpen het traditionele subjectbegrip.⁵⁴ In *Hegemony and Socialist Strategy* hanteren Laclau en Mouffe het woord subject dan ook alleen in een heel specifieke betekenis, met name in de betekenis van 'subjectposities': 'Whenever we use the category of 'subject' in this text, we wil do so in the sense of 'subject positions' within a discursive structure' (Laclau en Mouffe 1985: 115).

Subjectposities zijn de verschillende posities die een sociaal actor binnen een discursieve structuur kan innemen. Het concept 'subjectpositie' verwijst dus niet naar een homogeen subject met particuliere interesses, maar veeleer naar de heterogene posities die een individu kan innemen (Howarth 1998: 278). Men zou hier het voorbeeld kunnen geven van een vrouw die zich met de subjectposities 'feministe', 'christen' en 'groen' identificeert: 'Al deze subjectposities nemen bepaalde mogelijkheden tot actie met zich mee'⁵⁵. Anna Marie Smith (1998: 58) definieert een subjectpositie als een 'ensemble of beliefs through which an individual interprets and responds to her structural position within a social formation'. Ook zij maakt duidelijk dat de verhoudingen tussen de structurele posities van iemand en de subjectposities die hij inneemt, geenszins eenduidig zijn. Individus die zich in identieke structurele posities bevinden, hoeven dus niet noodzakelijk dezelfde subjectposities in te nemen⁵⁶. Volgens Smith is het dan ook heel belangrijk een onderscheid te maken tussen structurele posities en subjectposities. Het zijn immers vooral sociale actoren met overeenstemmende subjectposities die zich samen voor politieke belangen engageren en niet zozeer sociale actoren met identieke structurele posities (Smith 1998: 64).

Sociale actoren nemen dus verschillende subjectposities in. Meestal is het zo dat deze subjectposities zich dan tot een min of meer 'coherente' eenheid unificeren. Žižek geeft het voorbeeld van de equivalentieketen feminisme, democratie, vredesbeweging en ecologisme. De verschillende subjectposities blijven niet strict van elkaar gescheiden maar beïnvloeden elkaar onderling. Een individu dat zich met de genoemde subjectposities identificeert, is ervan overtuigd dat er geen echte democratie kan ontstaan zonder de emancipatie van vrouwen, dat er geen werkelijke vrede kan heersen zonder een radicale democratisering enzovoorts (Žižek in Butler

⁵⁴ 'Der Hauptstrang ihrer Argumentation richtet sich gegen den klassischen Begriff des *Subjekts* als einer substantiellen, essentiellen Entität, die im vorhinein gegeben ist, den sozialen Prozeß dominiert und nicht durch die Kontingenz des diskursiven Prozesses selbst produziert wird (Žižek in Butler 1998: 124).

⁵⁵ Jan Zienkowski (2003: Deel C: 2)

⁵⁶ Dat betekent vanzelfsprekend niet dat in een bepaalde historische context alle subjectposities even waarschijnlijk zijn. Theoretisch heeft een sociaal actor oneindig vele mogelijkheden om zijn structurele positie te interpreteren, schrijft Smith (1998: 65), maar in een concrete, specifieke historische situatie zijn er natuurlijk altijd interpretaties die waarschijnlijker, geloofwaardiger zijn dan andere.

1998: 124-5). Het is echter van groot belang te zeggen dat subjectposities niet noodzakelijkerwijs samenhangen. Het gaat altijd om een contingente verbinding.⁵⁷ Zo is het bijvoorbeeld best mogelijk dat een individu dat zich met een ecologische subjectpositie heeft geïdentificeerd, van mening is dat de anti-democratische staat de enige adequate oplossing is om de problemen op te lossen. Ecologisme en democratie horen dus niet per se samen. Subjectposities zijn dus niet noodzakelijk en logisch met elkaar verbonden. Het is zelfs mogelijk dat een individu zich met een aantal subjectposities heeft geïdentificeerd die elkaar eigenlijk onderling tegenspreken. In de meeste gevallen levert dat echter geen al te grote problemen voor de subjecten op, schrijft Torfing (1999: 150-1). ‘Doordat subjecten zich kunnen identificeren met verschillende – elkaar soms versterkende, maar soms ook elkaar verzwakkende – discours, en deze discours op zich nooit volledig stabiel zijn, maar vaak onderhevig zijn aan diverse vormen van contestering, zal het eindresultaat een unieke „individuele“ combinatie vormen’ (Carpentier 2001: hoofdstuk 2, 40).

Subjectposities hebben volgens Laclau en Mouffe dus een discursief karakter. Eerder hebben we gezegd dat Laclau en Mouffe een discours niet begrijpen als een gesloten systeem met een vast centrum, omdat zij een complete discursieve sluiting onmogelijk achten. Ook subjectposities hebben deel aan het open karakter van discoursen en kunnen nooit compleet in een gesloten systeem van differenties gefixeerd worden (Laclau en Mouffe 1985: 115). Het identificatieproces met verschillende subjectposities kan bijgevolg nooit tot volledig uitgebouwde sociale identiteiten leiden.⁵⁸ Voor Laclau en Mouffe is de identiteit van een subject dan ook niet meer dan ‘een onstabiele *articulatie* van constant veranderende positioneringen’ (Zienkowski 2003: deel C: 6).

Laclau en Mouffe (2000: 140-141) hanteren in deze context ook het begrip ‘overdeterminatie’. Zij nemen het begrip over van Louis Althusserl⁵⁹ die het op zijn beurt van Sigmund Freud heeft ontleend. In de Freudiaanse psychoanalyse verwijst ‘overdeterminatie’ naar ‘the idea that a single observed effect is determined by multiple causes at once (any one of which alone might be enough to account for the effect)’⁶⁰. Nu kan men deze betekenis in verband brengen met identiteiten. Identiteiten worden in een discours-theoretisch perspectief als overgedetermineerd gedacht. Dat betekent dat ze altijd een onvolledig en open karakter hebben. Torfing (1999: 303)

⁵⁷ Žižek (in Butler 1998: 125) drukt het zo uit: ‘Was wir natürlich keinesfalls übersehen dürfen, ist, dass so eine Einheit [...] das Ergebnis einer symbolischen Verdichtung, und kein Ausdruck irgendeiner Art interner Notwendigkeit, der entsprechend die Interessen der obengenannten Positionen langfristig „objektiv zusammenfallen“ würden’.

⁵⁸ ‘and our conclusion is that no social identity is ever totally acquired – a fact which gives the articulatory-hegemonic moment the full measure of its centrality’ (Laclau en Mouffe 1985: 142).

⁵⁹ Althusserl hanteerde het begrip in het essay ‘Contradiction and Overdetermination’ met de volgende betekenis: ‘Althusserl used the idea of overdetermination as a way of thinking about the multiple, often opposed, forces active at once in any political situation, without falling into an over-simple idea of these forces being simply “contradictory”’

<http://en.wikipedia.org/wiki/Overdetermination> [29 oktober 2004].

⁶⁰ Wikipedia
<http://en.wikipedia.org/wiki/Overdetermination> [29 oktober 2004].

schrijft in verband met de overgedetermineerde identiteiten: ‘identity is conceived as a fusion of a multiplicity of identities. The overdetermined presence of some identities in others prevents their closure’.

Smith (1998: 88) verwijst eveneens naar de psychoanalytische betekenis van ‘overdeterminatie’ om de betekenis van ‘overgedetermineerde identiteiten’ te verduidelijken. Aangezien Freud de term ook in verband met dromen gebruikte geeft zij het voorbeeld van de droom. Een droom is het product van een condensatie waarbij talrijke onderbewuste elementen met elkaar versmelten tot een sequentie. Isoleert men echter al deze verschillende elementen, dan komt men tot de conclusie dat hun combinatie niet per se tot deze droom hoefde te leiden. Als men dezelfde elementen op een andere manier had gecombineerd, waren ook andere sequenties denkbaar geweest. En hier legt Smith (1998: 88) een parallel met de overgedetermineerdheid van identiteiten. De identiteit van een individu, een groep of een beweging is immers ook het product van een soort condensatie. Een identiteit is per slot van rekening de combinatie van meerdere subjectposities: ‘Each ensemble of subject positions is like an incomplete linguistic system: the value of each subject position is shaped by its relations with the others, but always remains open to constitutive effects of new differential relations’ (Smith 1998: 88). Verderop in de tekst heeft Smith het over ‘overgedetermineerde identiteiten’ in verband met de genderproblematiek. Ze maakt duidelijk dat de verschillende subjectposities die mensen innemen niet strict van elkaar gescheiden blijven. Integendeel, de verschillende subjectposities beïnvloeden elkaar onderling. De gender-subjectposities worden bijvoorbeeld altijd overgedetermineerd door andere subjectposities: ‘A gendered identity is always a hybrid racialized, sexualized and classoriented construct’ (Smith 1998: 152). Samengevat, de logica van de overdeterminatie⁶¹ is een logica die het open en veranderlijke karakter van identiteiten benadrukt.

4.2 Excursie: Het ‘structure/agency’-debat

Structuur en subjectiviteit spelen in de discourestheorie een significante rol. Daarom is het interessant te laten zien welke positie Laclau en Mouffe in het zogenaamde ‘structure/agency’-debat innemen (Howarth 1995: 123). Simplistisch gezegd gaat het in dit debat om de vraag hoe (on)afhankelijk het subject is. Er zijn twee extreme posities. De structuralistische positie stelt dat het menselijke handelen altijd door de structuur gedetermineerd wordt. Althusser, die er weliswaar ervan uitgaat dat de identiteit van subjecten op een discursieve manier geconstrueerd wordt behoort

⁶¹ Burgos (in Howarth 2000b : 88) schrijft dat in het concept van ‘overdeterminatie’ twee logica’s aan het werk zijn, met name de logica van de ‘displacement’ en de logica van de ‘condensation’. ‘The former [displacement] refers to the continuous circulation of meanings and identities between different social movements, agents and agendas’. De logica van de ‘displacement’ toont aan dat pure identiteiten niet bestaan, identiteiten worden altijd gecontamineerd door andere identiteiten. ‘The latter logic involves the precarious fixation that temporarily stops the flow of signification by fusing different elements in a “ruptural unity”’. De logica van de condensatie helpt ons beter te begrijpen dat fixaties nooit definitief zijn (Burgos in Howarth 2000b: 88).

tot deze eerste groep (Howarth 1995: 123). De andere positie⁶² beschouwt het subject veeleer als een autonoom, soeverein subject dat vrij kan handelen.

Laclau en Mouffe nemen zoals wel vaker geen extreme positie in. Zij proberen de 'structure/agency'-tweedeling te overstijgen. Zij trachten aan te tonen hoe complex de interactie tussen structuur en 'agency' is (Carpentier, De Vos 2001: 9). Het subject is bij Laclau en Mouffe dan ook noch het passieve effect van de structuren, noch kan het als zelfbeschikkend subject gedacht worden⁶³. Laclau en Mouffe⁶⁴ gaan er zeker niet van uit dat subjecten absoluut vrij kunnen handelen en dat ze zich over alles kunnen heenzetten. Subjecten kunnen zich niet buiten de discursieve structuur plaatsen (Carpentier, De Vos 2001: 9). Het is echter ook niet zo dat de structuren compleet determinerend zijn zodat de subjecten weerloze slachtoffers van de structuren zouden zijn. De structuren zijn niet compleet determinerend omdat er dislokaties zullen optreden. Volgens Laclau zullen er altijd dislokaties optreden die de contingentie van de discursieve structuur aan het licht brengen. Deze dislokaties maken het de structuur onmogelijk zich als volledige structuur te constitueren.⁶⁵ Het feit dat structuren nooit helemaal determinerend zijn, betekent echter helemaal niet dat alles mogelijk wordt en dat alle symbolische kaders verdwijnen, schrijft Laclau (1990: 43).

Sociale actoren identificeren zich zoals gezegd met een aantal discoursen. Komt het echter tot dislokaties, dan wordt plotseling zichtbaar dat deze discoursen slechts precair, contingent waren. Ze blijken niet de enig mogelijke discoursen te zijn, maar vormen elk slechts één mogelijkheid onder talrijke andere. Volgens Howarth (1995: 123) kunnen dislokaties dan ook een identiteitscrisis bij iemand teweeg brengen. Andermaal blijkt dus dat dislokaties zowel destructieve als constructieve effecten op identiteiten hebben. Ze kunnen identiteitscrisisen veroorzaken, omdat ze bestaande identiteiten uit hun evenwicht brengen. Tegelijkertijd dwingen ze sociale actoren hun identiteit te reconstitueren door zich met steeds weer nieuwe, alternatieve discoursen te identificeren (Howarth 1995: 123). Zo zorgen ze ervoor dat identiteiten permanent aan verandering onderhevig zijn.

In Laclaus discours Theorie is er ruimte voor 'agency', subjectiviteit, vrij handelen. De relatie tussen structuur en 'agency' is een onoplosbare spanningsrelatie die *constitutief* is voor het politieke: 'This «never-closed-gap» is precisely the condition of the possibility of political life. It is here that we find the tension between agency and structure. And it is this which is the domain of the

⁶² Carpentier en De Vos (2001: 9) noemen deze positie voluntaristisch.

⁶³ Cf. 'Diese Alternative verbleibt innerhalb der klassischen Dichotomie von Subjekt und Struktur. Sowohl die Fülle der Strukturen als auch das Subjekt als positive Identität werden verworfen' (Laclau en Mouffe 2000: 19).

⁶⁴ 'Like all radical theories, radical democratic pluralist theory rejects the neoconservative assumption that individuals freely choose their identity and freely utilize socio-economic networks and institutions to shape their material conditions according to their preferences' (Smith 1998: 56).

⁶⁵ 'Dislocation is the traumatic event of «chaos» and «crisis» that ensures the incompleteness of the structure; it is precisely this incompleteness, this lack of objectivity, that deprives the structure of its determining capacity' (Torfing 1999: 149).

political' (Sayyid en Zac 1998: 253). Interessant is zeker dat Laclau en Mouffe zich voor de *agency*, het handelen interesseren.

4.3 Een tweede stap: 'The subject before its subjectivation' - Het subject als leemte

Tussen *Hegemony and Socialist Strategy* (1985) en *New Reflections on The Revolution of our Time* (1990) maakt het subjectconcept van Laclau een belangrijke ontwikkeling door. Dat komt niet in de laatste plaats door de kritiek van Slavoj Žižek. Žižek vindt *Hegemony and Socialist Strategy* in velerlei opzichten interessant en vernieuwend. Werkelijk baanbrekend vindt hij echter het antagonismeconcept en het feit dat Laclau en Mouffe het sociale veld begrijpen als een veld dat gestructureerd is rond een bepaalde traumatische onmogelijkheid, rond een scheur of spleet die niet gesymboliseerd kan worden (Žižek in Butler 1998: 123).

Žižek is echter van mening dat de manier waarop Laclau en Mouffe het subjectconcept hanteren (met de klemtoon op de subjectposities die sociale actoren innemen) te wensen over laat. Het antagonismeconcept is volgens hem vernieuwend, maar het post-structuralistische begrip van de 'subjectpositie' ziet hij eerder als een stap achteruit. Het idee dat een actor verschillende 'subjectposities' kan innemen, houdt volgens Žižek immers geen rekening met de belangrijke dimensie van het sociaal antagonisme: de traumatische kern die elke vorm van symbolisering weerstaat (Žižek in Butler 1998: 125). Žižek vindt met andere woorden dat Laclau en Mouffe hun theorie van het subject niet genoeg hebben uitgewerkt. Er ontbreekt volgens hem nog iets, met name een antwoord op de vraag met wat voor een subject we te maken hebben vóór het zich met een aantal verschillende subjectposities identificeert. Daarom benadrukt Žižek (1999: 174) ook dat men een onderscheid dient te maken tussen het post-structuralistische begrip van de 'subjectposities' en de Lacaniaanse notie van het 'subject'.

Voor Žižek is het subject altijd het subject als lege plaats van de structuur (Žižek in Butler 1998: 125). Toen ik in mijn bespreking van de drie basisconcepten van de discoursstheorie op het antagonismeconcept van Laclau en Mouffe ben ingegaan, heb ik al aangeduid dat Žižek het subject in aansluiting bij Lacan als een gespleten subject, als een oorspronkelijk gebrek, een niet te overbruggen gemis ziet. Torfing (1999: 306) schrijft in dit verband: 'Following Lacan the subject is defined as the lack which emerges when the discursive structure is dislocated'⁶⁶. Eerder hebben we gezegd dat een samenleving zich volgens Laclau en Mouffe nooit volledig als samenleving kan constitueren door de 'traumatische' dimensie van het sociaal antagonisme. Ook het subject kan volgens Žižek nooit een volledige identiteit constitueren gezien het een gespleten subject is en ook altijd een gespleten subject zal blijven. Lacan verwijst dan ook naar het subject met het teken **S**, de

⁶⁶ Cf. hierbij ook 'Lack is another name for the incompleteness of the structure which is a result of structural dislocation. Lack does not refer to a subject's lack of a particular object, but to the failure of the structure to constitute a fully constructed objectivity' (Torfing 1999: 302).

barre. De doorhaling symboliseert dat het subject oorspronkelijk gespleten is (Evans 1996: 196).

Laclau laat zich door Žižek visie op het subject in hoge mate beïnvloeden en gaat in *New Reflections on the Revolution of our New Time* dan ook uit van het subject als leemte: ‘At no time have I taken the position that the subject is passively constructed by structures, since the very logic of hegemony as the primary terrain for the constitution of subjectivity presupposes a lack at the very heart of structures – that is, the impossibility for them to achieve a full self-identity. The lack is precisely the *locus* of the subject’ (Laclau 1990: 210). In zijn recentere werk maakt Laclau dan ook net als Žižek een onderscheid tussen subjectposities en het subject. Op dit onderscheid ga ik verderop nog in.

Lacans (en Žižek) voorstelling van het subject als een leemte kan vrij negatieve connotaties oproepen. Men zou immers kunnen denken dat het door gemis gekenmerkte subject geen enkele mogelijkheid heeft om op dat gemis te reageren. We zullen echter zien dat dat geenszins het geval is. We hebben hier immers met een *constitutieve* leemte te maken.

4.4 Constructie van een identiteit door het identificatieproces

Volgens Lacan probeert het subject zijn leemte op te vullen. Het probeert dat te doen via het mechanisme van de identificatie. Identificatie is een begrip uit de psychoanalyse dat verwijst naar een uitwisselingsproces tussen een ‘binnen’ en een ‘buiten’ (het object van de identificatie). Door het identificatieproces wordt een identiteit geconstrueerd (Sayyid Zac 1998 : 263). Identificatie⁶⁷ is een ‘psychological process whereby the subject assimilates an aspect, property or attribute of the other and is transformed, wholly or partially, after the model the other provides’ (Laplanche and Pontalis geciteerd in Stavrakakis 1999: 30). Identificatie veronderstelt volgens Stravakakis (in Butler 1998: 179) altijd een leemte. Laclau stelt in dat verband: ‘the psychoanalytic category of *identification*, with its explicit assertion of a lack at the root of any identity: one needs to identify with something because there is an originary and insurmountable lack of identity’ (Laclau 1994: 3).

Het subject tracht dus zich met een aantal ‘subjectposities’ te identificeren om zo een volledige identiteit te constitueren: ‘The subject is the lack and can only hope to establish itself as a concrete subjectivity in and through acts of identification’ (Torfing 1999: 306). Het subject probeert

⁶⁷ Žižek maakt in navolging van Lacan een onderscheid tussen imaginaire identificatie en symbolische identificatie. Imaginaire identificatie is identificatie met het beeld dat representeert wat ik graag zou zijn: ‘identification with the image in which we appear likeable to ourselves [...]’ (Žižek 1999: 105). Symbolische identificatie is identificatie met de plaats van waaruit wij geobserveerd worden, met de plaats van waaruit wij naar onszelf kijken zodat wij ons zelf beminnelijk vinden. In *Contingency, Hegemony, Universality* (2000: 116) geeft Žižek twee voorbeelden. Een tiener die nog niet zo best basket speelt, identificeert zich met een grote basketbalster. Hij ziet zichzelf in deze star en is gelukkig met diens overwinningen, ook al zit hijzelf op de sofa voor de televisie. In dit geval hebben we te maken met imaginaire identificatie. De basketbalster, daarentegen, kan enkel goed kan spelen als hij zich voorstelt hoe zijn fantastisch spel het publiek fascineert. Hij identificeert zich met andere woorden met de blik van het publiek. Deze identificatie noemt men symbolische identificatie.

met andere woorden de leemte door middel van een reeks identificaties op te vullen. Dat zal echter nooit helemaal lukken, aangezien er altijd een onoverbrugbare kloof blijft bestaan tussen het subject en de verworven identiteit. Sayyid en Zac (1998: 263) drukken dit als volgt uit: ‘The subject is never identical to its acquired identity, the result of the process of identification – the acquired identity – is not identical to the ‘model’ or object of that identification. In short, the subject is always something more than its identity’. Geen enkele identificatie vermag deze kloof tussen subject en identiteit te sluiten. Daarom moet men strict genomen zeggen dat elke identificatie een mislukte identificatie is. Ook al verwerven sociale actoren via identificatie geen volledig stabiele identiteit, ze kunnen zich door het identificatieproces ten opzichte van andere actoren positioneren: ‘Wir können nicht außerhalb des Felds der Identitätsstrategien stehen, was seinerseits impliziert, daß, obwohl wir nie wirklich Positionen voll ausfüllen können, wir immer positioniert sind – und daß unsere unmöglichen Identitätsansprüche Positionseffekte haben’ (Smith in Butler 1998: 226-227).

De psychoanalyse beschouwt het feit dat het onmogelijk is om een volle, stabiele identiteit te construeren, als een sleutelement van het menselijk bestaan (Smith 1998: 156). Ze stelt dat subjecten onvermijdelijk op zoek gaan naar iets dat hun ‘gebrek’ kan compenseren. De psychoanalyse kan echter niet voorzien welke fantasmatische of imaginaire elementen de subjecten in kwestie als substituut zullen accepteren (Smith 1998: 156).

Het brengt ons dus eigenlijk op een dwaalspoor als we het binnen het kader van de Lacaniaanse psychoanalyse over *identiteiten* hebben, schrijft Stavrakakis (1999: 29), aangezien volledig uitgebouwde identiteiten volgens Lacan nu eenmaal onmogelijk zijn. Wat men wel kan observeren, zijn steeds herhaalde *pogingen* om een stabiele identiteit te construeren. Strict genomen mag men het in verband met Lacan dus niet over *identiteiten* hebben maar slechts over identificaties en meer bepaald over *mislukte identificaties* (1999: 29). Ook politieke identiteiten zijn *onmogelijk* (in de zin dat het niet mogelijk is een identiteit voorgoed te fixeren, volledig uit te bouwen), maar tegelijkertijd *noodzakelijk* (we zijn permanent bezig met identiteitsconstructies, omdat het nu eenmaal onmogelijk is om een volledige identiteit te construeren) (Stavrakakis 1999: 4).

De leemte van het subject is volgens Žižek een constitutieve leemte. Het is immers deze leemte die sociale actoren ertoe brengt zich met verschillende subjectposities te identificeren: ‘the subject is strictly correlative to its own impossibility; its limit is its positive condition’ (Žižek 1999: 209). Zonder deze onmogelijkheid zou er überhaupt geen behoefte zijn aan identiteitsconstructie: ‘It is this constitutive impossibility that by making full identity impossible, makes identification possible, if not necessary’ (Stavrakakis 1999: 29). Žižek en (later ook) Laclau zien de leemte dus als een sterkte. De oorspronkelijke leemte dwingt het subject er per slot van rekening toe zich steeds weer met andere discoursen te identificeren. Laclau (1994: 34) beklemtoont dan ook het feit dat het

‘subject of the lack’ niet zomaar een onmogelijkheid is, maar een *actieve, productieve* onmogelijkheid. De positieve consistentie van een individu is eigenlijk een soort reactie op een traumatische kern, schrijft Žižek: ‘if I lose this “impossible” point of reference my very identity dissolves’ (Žižek 1999: 176).

Volgens Mouffe (in Rajchman 1995: 34) impliceert de constructie van een identiteit een dubbele beweging. Aan de ene kant is er een decentrerende beweging, die absolute fixatie voorkomt; aan de andere kant is er als reactie op deze non-fixatie een beweging die leidt tot het construeren van ‘knooppunten’, partiële fixaties. Deze spanningsrelatie tussen fixatie / non-fixatie is volgens Mouffe alleen mogelijk omdat er geen vooraf gegeven centrum van subjectiviteit aan de verschillende identificaties van het subject voorafgaat: ‘For that reason we have to conceive the history of the subject as the history of his/her identifications, and there is no concealed identity to be rescued beyond the latter’ (Mouffe in Rajchman 1995: 34).

Ook Smith (1998: 68) gaat in op het feit dat subjecten geconstitueerd worden door het identificatieproces. Zij schrijft dat sociale actoren in hun leven permanent op beperkingen stuiten die te maken hebben met de materiële effecten van hun structurele posities. Ze zijn dan ook constant op zoek naar politieke discoursen die verklaringen en oplossingen bieden voor deze beperkingen. Dat zal echter nooit helemaal lukken: ‘We will never arrive at a final identity, an ensemble of subject positions that would offer an interpretative framework that would operate as a perfect explanatory discourse’ (Smith 1998: 68). Zo komt het dat het subject rusteloos blijft, omdat het zich nooit werkelijk ‘thuis’ voelt in zijn situatie. Natuurlijk speelt ook de concrete historische situatie daarbij een rol. Voor subjecten die veel macht hebben is het vanzelfsprekend makkelijker hun situatie draaglijk te maken, maar ook zulke subjecten zal het niet lukken een stabiele identiteit te verwerven: ‘As such, every process of identity formation – even for the most empowered, and even in the moments of greatest social stability – remains somewhat open to interruption and contestation’ (Smith 1998: 68).

Wat stimuleert ons streven naar een volle identiteit en identificatie?

Aangezien elke identificatie bij voorbaat tot mislukken gedoemd is, kan men zich natuurlijk afvragen hoe het komt dat sociale actoren zich toch steeds opnieuw met discoursen identificeren. Wat is de drijvende kracht achter deze eindeloze pogingen? Men zou toch kunnen aannemen dat mensen het op een gegeven moment gewoon opgeven en niet langer proberen een stabiele identiteit te construeren. Stavrakakis (1999: 45) gaat nader in op de vraag wat ons verlangen naar nieuwe objecten van identificatie stimuleert. Volgens de theorie van Lacan zijn de subjecten op zoek naar ‘jouissance’. Ik kan hier niet uitvoerig op het begrip ‘jouissance’ bij Lacan ingaan. Wezenlijk is echter dat ‘jouissance’ altijd het idee van een volheid oproept. Volgens de Lacaniaanse

psychoanalyse zijn mensen voortdurend op zoek naar iets dat hun verlangen bevredigt. Iedereen kent het fenomeen: we proberen iets te bereiken, maar als we uiteindelijk het object van ons verlangen krijgen, moeten we teleurgesteld vaststellen dat het helemaal niet zo mooi, goed en perfect is als we oorspronkelijk hadden gedacht. We gaan dan op zoek naar een ander object dat wel aan onze verwachtingen voldoet, maar ook dat object blijkt teleur te stellen, enzovoorts⁶⁸. Paradoxaal genoeg is het precies dit voortdurende mislukken dat ons stimuleert telkens weer op zoek te gaan naar iets dat ons verlangen toch zou kunnen bevredigen: ‘strangely enough it is the prevention of *jouissance* that sustains desire, a prevention which keeps the dream of attaining it alive’ (Stravakakis 1999: 45). Iets soortgelijks geldt ook voor de identiteitsconstructie: het voortdurende mislukken van het identificatieproces brengt ons ertoe steeds weer te proberen een volledige identiteit te verwerven. En hier komt de dimensie van de fantasie in het spel. We worden namelijk altijd aangelokt door de belofte dat de volheid, de ‘jouissance’ toch mogelijk is. Deze belofte is een product van de fantasie: ‘In Lacan, the structure we always find in fantasy is this relation between the split subject, the lacking subject and the promise of the elimination of this lack or of a compensation for it amounting to its structural neutralisation’ (Stravakakis 1999: 46). De fantasie speelt dus bij de identiteitsconstructie een belangrijke rol, omdat zij de illusie wekt dat een volledige identiteit toch mogelijk is.

4.5 Excursie: het spiegelstadium en de constructie van het ‘ik’

Het concept spiegelstadium speelt een belangrijke rol in het werk van Lacan. Hij hanteert het al in zijn vroege werk (voor de eerste keer in 1936), maar werkt het in de loop van de tijd steeds meer uit; het wordt dan ook steeds complexer, omdat hij het in verschillende contexten hanteert (Evans 1996: 114). Het is zeker niet mijn bedoeling hier uitgebreid op dit concept in te gaan. Toch vermeld ik het hier, omdat het in verband kan worden gebracht met het identificatieproces. Ik zal dan ook enkel op die aspecten ervan ingaan die verband houden met de identificatieproblematiek. Ik ben me ervan bewust dat ik hier een vrij schematische voorstelling van het spiegelstadium geef, die de complexiteit van het concept zeker geen recht doet. Het gaat mij er echter in de eerste plaats om de parallel tussen het spiegelstadium en het identificatieproces te laten zien. Ik zal eerst samenvatten wat het spiegelstadium inhoudt, om dan vervolgens op de problematiek van de productie van het ‘ik’ in te gaan.

Wetenschappers hebben ontdekt dat kinderen die tussen zes en achttien maanden oud zijn, op een bijzondere manier reageren op hun spiegelbeeld. Sommige levende wezens, zoals een

⁶⁸ Lacan heeft het in dit verband over het ‘objet petit a’. Het ‘objet petit a’ is nooit bereikbaar: ‘The object can only function as object of desire when it is absent, it can cause and perpetuate desire only if it is lacking, making the satisfaction of this desire impossible’ (Stravakakis 1999 : 49). Bereikt men het object dat het ‘objet petit a’ belichaamt, dan fixeert men zijn verlangen weer op een ander object dat afwezig is, ontbreekt.

chimpansee, stellen al gauw vast dat het beeld in de spiegel maar een illusie is en wenden zich ervan af. Een kind, daarentegen, verliest de belangstelling voor zijn eigen spiegelbeeld niet. Integendeel, het kind herkent het beeld als zijn eigen evenbeeld en reageert er uiterst positief op (Weber 2000: 29). In deze levensfase heeft het kind nog weinig controle over zijn lichaam en is het dus nog aangewezen op hulp van anderen. Het nog onbeholpen kind, dat zijn lichaam niet als samenhangend ervaart maar veeleer als verbrokkeld, ziet in de spiegel een beeld dat wél een geheel, een eenheid vormt: ‘Der Mensch ist also viel früher in der Lage, die Einheit seines Bildes zu *perzipieren*, als diese Einheit an seinem eigenen Körper motorisch herzustellen’, schrijft Weber (2000: 29). Het jubelen van het kind zou volgens Lacan verklaard kunnen worden door het feit dat het kind nu plotseling een gevoel van eenheid heeft, het gevoel een zekere controle te hebben. Pas in de spiegel ziet het kind zich als geheel: ‘In the mirror stage [...] the fragmentation experienced by the infant is transformed into an affirmation of its bodily unity through the assumption of its image in the mirror. This is how the infant acquires its first sense of unity and identity, a spatial imaginary identity’ (Stavrakakis 1999: 17). Lacan postuleert nu dat het kind zich met zijn spiegelbeeld identificeert en zo eigenlijk eerst zijn ‘ik’ construeert: ‘this primary identification with the counterpart is what forms the ego’ (Evans 1996: 115).

Het beeld in de spiegel is nooit identiek aan degene die in de spiegel kijkt. Het is altijd ‘vreemd’ en dus ook ‘vervreemdend’. Lacan komt tot de conclusie dat het in het spiegelstadium om een miskennis, een illusie gaat: ‘The ego, the image in which we recognise ourselves, is always an alien *alter ego*’ (Stavrakakis 1999: 18). Žižek (1999: 24) drukt dit idee als volgt uit: ‘only by being reflected in another man – that is, in so far as this other man offers it an image of its unity – can the ego arrive at its selfidentity; identity and alienation are thus strictly correlative’.

Een ander kenmerk van het spiegelstadium is dat het kind blijkbaar bevestiging van buiten nodig heeft. Men kan immers vaststellen dat het kind dat in de spiegel kijkt, de blik van een derde persoon zoekt (in de meeste gevallen de blik van de moeder) om bevestiging te krijgen. Het is alsof het kind op die manier wil vragen: ‘Ben ik dat werkelijk?’ Het bevestigende gebaar van de derde persoon geeft het kind dan een gevoel van zekerheid (Widmer 1990: 30). De blik van de derde is met andere woorden cruciaal. Van belang is dus dat het kind niet slechts merkt dat het zichzelf kan zien, maar ook dat anderen het kunnen zien. Dat betekent dat het zich vroeg of laat zal afvragen *hoe* anderen het zien (Widmer 1990: 32). Het is echter niet zo dat het kind slechts in de spiegelfase bevestiging van ‘buiten’ nodig heeft. Ook de volwassen mens zal volgens Lacan zijn hele leven proberen erkenning van anderen te krijgen.

Waar het mij hier om gaat is de parallel tussen de eerste identificatie in het zogenaamde spiegelstadium en het identificatieproces dat we eerder hebben besproken. In beide gevallen poogt iemand zich met iets te identificeren om zo een identiteit, een eenheid te verwerven, maar deze

identificatie mislukt. De kloof tussen degene die zich met iets identificeert en het object van identificatie blijft in laatste instantie onoverbrugbaar. Daarom is het spiegelstadium ook veel meer dan alleen een stadium in het leven van een kind: het is eigenlijk de matrix van alle identificaties die in het latere leven van een mens nog zullen volgen en van het ontstaan van subjectiviteit op zich.⁶⁹

Gerda Pagel (1989: 31) drukt het zo uit:

Das Spiegelstadium stellt die Matrix aller identifikatorischen Prozesse dar. Wenn Lacan die Spiegelfixierung als das dominierende Moment der frühkindlichen Ichbildung beschreibt, so erschöpft sich dieser Prozeß keineswegs in dem Instrument Spiegel. Vielmehr steht der Spiegel als Modell für die Deskription einer imaginären Intersubjektivität. Er verdeutlicht den narzistischen Charakter menschlicher Selbstfindung, insofern diese der Illusion des Eins-sein-Wollens mit sichselbst als einem anderen unterliegt. Eine Anstrengung, die ebenso notwendig wie vergeblich bleibt.

Het spiegelstadium is, vanuit dit perspectief, geen fase die zich maar een keer voordoet, maar veeleer een schema dat zich steeds weer zal herhalen. De neiging om op zoek te gaan naar eenheid zal het verdere leven van de mens beheersen.

Ook Samuel Weber gaat in op de constitutieve, productieve dimensie van het spiegelstadium. Hij schrijft (2000: 30) dat het jubelen van het kind bij het zien van het herkende spiegelbeeld niet moet worden gezien als een *bevestiging* van identiteit, maar als een *constitutie* van identiteit. We hebben dus niet te maken met een al bestaande, oorspronkelijke eenheid die in de spiegel weerkaatst en zo *bevestigd* wordt. Het is precies omgekeerd: het kind, dat nog niet de volledige controle over zijn lichaam heeft, identificeert zich met het imaginaire beeld dat hem een gevoel van eenheid, identiteit geeft en construeert daardoor pas zijn identiteit. Het is dus in feite het beeld dat de identiteit van het subject mogelijk maakt (Weber 2000: 34-5).

4.6 Het belang van de concepten ‘subject’ en ‘subjectposities’

Omdat de problematiek complex is, ga ik nog eens in op het verschil tussen het Lacaniaanse subject als leemte en het post-structuralistische concept van de subjectposities.

Het subject is volgens Lacan vóór zijn ‘subjectivation’ een leemte in de structuur, een oorspronkelijke leegte. Het psychoanalytische concept van het subject als leemte impliceert de onmogelijkheid van een volle identiteit, omdat elke identiteit al van tevoren geblokkeerd is (Smith 1998: 78). In het proces van de ‘subjectivation’ probeert het subject een stabiele identiteit op te bouwen. Het identificeert zich daarbij met verschillende subjectposities.

Het concept ‘subjectposities’ legt vooral de nadruk op de verschillende manieren waarop individuen hun posities als ‘subjecten’, ‘actoren’ in het historische proces ervaren (Žižek 1999: 174). Daarbij wordt afgestapt van het idee van een subject als een pre-existerende essentialistische

⁶⁹ ‘By the early 1950s Lacan no longer regards it [the mirror stage] simply as a moment in the life of the infant, but sees it as also representing a permanent structure of subjectivity’ (Evans 1996: 115).

entiteit die het sociale proces domineert. In de plaats daarvan wordt ervan uitgegaan dat discourses de identiteit van subjecten construeren. De aandacht van onderzoekers die voor een discourestheoretisch perspectief hebben gekozen gaat vooral uit naar subjectposities in sociale netwerken en hiërarchieën: ‘the relative subject positions that empower, denigrate, subordinate, exclude’ (Norval 1996: 63). Žižek (1999: 174) en Norval (1996: 63) noemen in dit verband Foucault, omdat een belangrijk facet van diens latere werk erop gericht was de verschillende manieren te analyseren waarop individuen subjectposities innemen. Žižek (1999: 175) maakt herhaaldelijk duidelijk dat subject en subjectposities niet samenvallen:

with Lacan, we have quite another notion of the subject. To put it simply: if we make an abstraction, if we subtract all the richness of the different modes of subjectivation, all the fullness of experience present in the way the individuals are “living” their subject-positions, what remains is an empty place which was filled out with this richness; this original void, this lack of symbolic structure, *is* the subject, the subject of the signifier. The *subject* is therefore to be strictly opposed to the effect of *subjectivation* .

Het is duidelijk dat Žižeks belangstelling vooral uitgaat naar het subject als leemte terwijl Laclau en Mouffe meer belangstelling hebben voor de discursieve constructie van subjectposities. Aletta Norval en Anne Marie Smith (1998: 78) onderstrepen echter dat beide dimensies belangrijk zijn. Heeft men enkel oog voor de subjectposities, dan vergeet men dat identiteiten altijd geblokkeerd zijn, dat een volledig uitgebouwde identiteit in feite onmogelijk is. Het concept van het subject als leemte is dus nuttig omdat het laat zien waarom sociale actoren steeds weer de behoefte hebben om zich met nieuwe objecten te identificeren (Norval 1996: 64). Bovendien maakt het duidelijk dat elke identificatie in feite een mislukte identificatie is. Verwaarloost men echter de dimensie van de subjectposities, dan houdt men zich enkel bezig met het oorspronkelijk geblokkeerde subject en dan heft men onvoldoende oog voor de constructie van subjectposities en de verschillende discursieve mechanismen die identificatiemogelijkheden bieden. Dat zou volgens Norval (1996: 64) erg problematisch zijn voor een politieke analyse. Nemen wij bijvoorbeeld het geval van een antagonistische relatie. Concentreert men zich enkel op het bij voorbaat gespleten subject, dan zou men weleens de externe vijand (bijvoorbeeld de landeigenaar die de boer zijn land wil ontnemen) en vooral de complexe strategieën waarmee de twee kampen proberen de ander als hun vijand te construeren over het hoofd kunnen zien. Het komt er volgens Norval (1996: 64) dus niet alleen op aan te laten zien dat identiteit altijd onmogelijk is, maar ook de verschillende manieren te analyseren waarop subjecten *geproduceerd* worden binnen en door specifieke historische ‘micro-netwerken’ van machtsrelaties.

4.7 Het identificatieproces en zijn belang voor het politieke leven

Inmiddels is vermoedelijk wel duidelijk geworden waarom sleuteltermen als ‘subjectpositie’, ‘identificatie’ en ‘identiteit’ zo belangrijk zijn in de discourestheorie. Eerder hebben we gezegd dat

het onmogelijk is om een volledige identiteit te verwerven en dat juist dit het identificatieproces mogelijk maakt. Dit geldt niet alleen voor kinderen, maar ook voor volwassenen. Hier blijkt het identificatieconcept interessant voor de politieke analyse, schrijft Stavrakakis (1999: 30). Aangezien politieke ideologieën en andere sociale constructies gegevenheden zijn waarmee volwassenen zich kunnen identificeren is het identificatieproces cruciaal voor het sociale en politieke leven.

In verband met het ‘structure/agency-debat’ hebben we gezegd dat het volgens Laclau steeds weer tot dislokaties komt die de contingentie van discursieve structuren te voorschijn brengen. We hebben ook al gezegd dat dislokaties kunnen leiden tot een identiteitscrisis⁷⁰. Dislokaties dwingen sociale actoren tot handelen. Wanneer sociale actoren zich in een crisis bevinden en er behoefte is aan een nieuwe sociale orde is het subject als het ware verplicht zich te identificeren met bepaalde politieke projecten.

Deze identificaties vinden altijd plaats op een onbeslisbaar terrein.⁷¹ Het subject wil het gat dat de dislokaties in de sociale orde hebben geslagen, weer sluiten. Subjecten die zich in een crisis bevinden, zullen ertoe neigen zich met een van de opkomende hegemonische projecten te identificeren die een oplossing voor de crisis beloven: ‘In this situation, when subjects construct and identify with new discourses they become political agents in the stronger sense of the term’ (Howarth 2000a: 121). Torfing (1999: 150) geeft ter illustratie enkele voorbeelden. Een overheidsambtenaar uit Oost-Europa die zijn baan heeft verloren als gevolg van de ineenstorting van het communistische regime (de dislokatie) kan zich onder meer identificeren met het nationalisme, met een progressief liberalisme, of met projecten die het stalinisme willen doen herleven. Een studente die van de universiteit verwijderd wordt kan proberen een nieuwe identiteit te verwerven door tegen het systeem te rebelleren. Ze kan er echter ook voor kiezen om een perfecte moeder voor haar twee kinderen te zijn of te werken als onafhankelijk kunstenaar die niets geeft om opleiding.

Sik Ying Ho en Kat Tat Tsang (in Howarth 2000b: 134) belemtonen het feit dat de constitutie van sociale identiteiten altijd ook een politieke daad is: ‘Identity constitution is an empowering act for the individual as it gives him/her a position from which to speak and organise his/her life’. Bovendien creëert de constitutie van identiteiten nieuwe sociale ruimten die aan sociale actoren nieuwe identificatiemogelijkheden bieden. De twee auteurs illustreren dit aan de hand van de constructie van homoseksuele en lesbische identiteiten in het koloniale Hong Kong. Zij stellen dat mensen die zich met een bepaalde sociale categorie (bijvoorbeeld homoseksuelen) identificeren, meer doen dan deze sociale categorie alleen te ‘imiteren’. Het identificatieproces is volgens hen een

⁷⁰ ‘This ‘decentering’ of the structure through social processes such as the extension of capitalist relations to new spheres of social life shatters already existing identities and interests, and literally induces an identity crisis for the subject’ (Howarth 2000a: 109).

⁷¹ Laclau (1990: 30) noemt het subject dan ook geregeld de ‘distantie tussen de onbeslisbare structuur en de beslissing’.

buitengewoon *creatief* proces: ‘We argue that the very act of identification is a creative process, for it is always an individualised interpretation of a collective name and not a perfect imitation of a social category’ (in Howarth 2000b: 125). Als een sociaal actor zich met een bepaalde sociale categorie identificeert en dan achteraf een bepaalde levensstijl aanneemt die van het gebruikelijke gedrag van de sociale categorie afwijkt, dan transformeert hij automatisch de inhoud van deze sociale categorie.

Sik Ying Ho en Kat Tat Tsang (in Howarth 2000b: 135) gaan in dit verband in op het belang van namen en ‘benoemen’. Het gebeurt immers vaker dat een individu of een groep van individuen die op dat moment bestaande sociale categorieën niet geschikt vindt als object van identificatie omdat ze niet werkelijk bij het individu of de groep passen, omdat ze niet in staat zijn te belichamen wat het individu, de groep is. Dan kan het individu (de groep) beslissen een nieuwe naam (en eigenlijk dus ook een nieuwe sociale categorie) te creëren: ‘This naming and renaming process is political, as it challenges the existing social order and destabilises fixed conceptions of what that identity is about’. De auteurs refereren hierbij ook aan Žižek, die in *The Sublime Object of Ideology* (1999: 94-5) eveneens op de problematiek van de naamgeving ingaat: ‘Žižek argues that it is naming itself which retroactively constitutes or supports the identity of the subject. In the context of the present discussion, it is important to note how an individual finds himself/herself being constantly transformed by the very act of adopting new names’ (in Howarth 2000b: 148). Een nieuwe naam⁷² is dus constitutief voor de identiteit van een individu of een groep en heeft dus meer

⁷² Een interessante analyse die laat zien in hoeverre namen bij de constitutie van politieke identiteit een belangrijke rol kunnen spelen is de analyse van Sik Ying Ho en Kat Tat Tsang. Ik zal hier enkele cruciale aspecten van deze analyse samenvatten.

‘Homoseksueel gedrag’ werd in het koloniale Hong Kong tot 1991 met hechtenis gestraft. Ook al werd verkeer tussen gelijkgeslachtigen volwassenen in de privé-sfeer later gedecriminaliseerd, talrijke homoseksuelen werden nog wegens ‘homosexual buggery’ gearresteerd (in Howarth 2000b: 136). Vele homoseksuelen en lesbiennes voelden zich in dit systeem gemarginaliseerd, gediscrimineerd. Ze wilden zich distantiëren van het homogene etiket ‘homoseksuelen’ dat het dominante discours hen had opgeplakt. Na de decriminalisering kon men dan ook een proliferatie van nieuwe namen voor homoseksuelen observeren, sommige namen werden met nieuwe bewegingen van homoseksuelen en lesbiennes geassocieerd. ‘As a result, lesbian individuals are constantly being reinvented: they are „homosexual“, „gay“, „gei-lo“ (gay-men), and „tung-ji“ (comrades), „lesbian“, „dau-foo-pau“ (beaucured woman), „gei-pau“ (gay-woman), „jimooi tunji“ (sister-comrade)’ (in Howarth 2000b: 139). Het benoemen en ‘vernoemen’ creëerde nieuwe identiteiten en identificatiemogelijkheden. Ook al was dat zeker niet in alle gevallen de bedoeling, deze nieuwe namen en bewegingen hebben de bestaande sociale orde veranderd en nieuwe ruimtes geschapen voor alternatieve levensvormen: ‘Their engagement in different forms of self-narration, including the acquisition of self-defined labels, formation of and participation in lesbian groups, are strategies of intervention in cultural, social, economical and political practices by posing challenges to the dominant social order as they struggle to assert their very being and to claim critical space for alternative life styles’ (in Howarth 2000b: 140).

Een ander illustratief voorbeeld is het feit dat de regels van het koloniale systeem eigenlijk alleen gelijkgeslachtelijke *mannen* betroffen (in Howarth 2000b: 142). Het ontbreken van de categorie van de lesbiennes toont aan dat we hier met een op mannen gecentreerd discours te maken hebben. Terwijl in het begin alleen een Chinese naam voor lesbiennes bestond die ‘femal same-sex-love person’ betekende onstonden later talrijke andere namen, die verschillende connotaties opriepen. Sommige namen hadden bijvoorbeeld een seksuele, meer pejoratieve connotatie, andere hadden een politieke connotatie enzovoorts. Zo konden lesbiennes de strategie van het noemen en ‘vernoemen’ hanteren om hun rechten als lesbiennes en vrouwen naar voren te brengen. Zelfs groepen en bewegingen van homoseksuelen en lesbiennes die expliciet zeiden dat ze zich zeker niet als politieke bewegingen zagen (in Howarth 2000b: 145) (hun doelstelling was bijvoorbeeld gewoon andere gelijkgeslachtelijke mensen te ontmoeten om van het ‘gay life’ te genieten, sommige groepen waren bovendien geïnteresseerd in het Buddhisme of

gewicht dan men op het eerste gezicht zou kunnen denken.

Connolly (1991: 174) gaat in *Identity/Difference* in op het feit dat mensen die hun identiteit construeren sommige aspecten daarbij belangrijker vinden dan andere. Sommige elementen kunnen een sociaal actor cruciaal lijken voor de constitutie van zijn identiteit, terwijl andere elementen hem minder relevant schijnen. Hij kan ze laten vallen zonder het gevoel te hebben een deel van zijn identiteit te verliezen. Connolly geeft een voorbeeld ter illustratie: persoon X kan het erg belangrijk vinden dat ze een 'vrouw' is, maar minder belang hechten aan het feit dat ze single is. Het eerste element vormt dan een onderdeel van haar identiteit, terwijl ze het tweede element alleen accepteert. Dergelijke keuzes hoeven vanzelfsprekend niet overeen te stemmen met de keuzes van de meerderheid, van de cultuur waarin de sociale actor op dat moment leeft: 'Perhaps you would treat being female as a relatively unimportant cultural artifact imposed upon a diverse range of bodies sharing at most a few general and flexible traits, while the culture in which you live insists upon treating femaleness as one side of a natural gender duality naturally lived one way rather than others' (Connolly 1991: 174). Als men dan probeert zijn eigen overtuiging door te zetten, stuit men vaak op onbegrip: 'In this instance, your attempts to escape a certain identification only succeed in getting you recognized as a deviant member of the category you resist, and this definition eventually enters somehow or other into what you actually become. Only politics can help you now' (Connolly 1991: 174). Als het erom gaat bepaalde stereotypen te bestrijden, bevinden wij ons natuurlijk op het terrain van de politiek. De cultuur waarin men leeft, speelt dus een aanzienlijke rol in de identiteitsconstructie. Ook al probeert men bepaalde conventies binnen een cultuur te bestrijden of te negeren, men kan nooit helemaal ontsnappen aan haar. Dit geldt voor zo uiteenlopende categorieën als seksuele voorkeuren, genderidentificaties, het ras dat men heeft, de baan die men heeft, de leeftijd, de politieke perspectieven, de manier om met conflicten om te gaan, de religieuze overtuigingen enzovoorts (Connolly 1991: 175).

Dit alles maakt duidelijk waarom het identificatieproces zo belangrijk is voor het politieke leven. Stavrakakis (1999: 30) schrijft: 'It is not identity which is constitutive but identification as such; instead of identity politics we should speak of identification politics'. Laclau (1994: 35) preciseert dat het essentiële probleem van de politiek niet enkel de identificatie is, maar de identificatie en haar *mislukking*. Deze mislukking is zoals gezegd niet zorgwekkend en negatief, maar juist constitutief. Dit geldt ook voor het terrein van de politiek. Sociale actoren identificeren

andere religies) hebben in feite door hun nieuwe namen en hun praktijken de sociale ruimte uitgebreid en daardoor talrijke nieuwe identificatiemogelijkheden voor homoseksuelen en lesbiennes geschapen. Het zijn dus streng genomen geen echte 'politieke' bewegingen, maar ze hebben wel degelijk politieke effecten. Kortom, het scheppen van nieuwe namen en het 'vernoemen' van sociale categorieën betekent macht en weerstand tegen de hegemone orde. De analyse van Sik Ying Ho en Kat Tat Tsang laat ook zien dat het begrip 'homoseksuele identiteit' als een homogene categorie zeker problematisch is. 'These groups of people are no longer a social category of „homosexuals“ who are being talked about. They have invented ways of defining and redefining themselves' (in Howarth 2000b: 146).

zich met een bepaald project. Soms stellen ze vast dat het hun geen bevredigende oplossing kan bieden, waarnaar ze zich met weer een ander project identificeren. Hegemonie is pas mogelijk in een open system. Een gesloten systeem kan enkel herhaling voortbrengen, wat betekent dat niets gehemoniseerd kan worden (Carpentier en Spee 1999: 23).

4.8 Identiteit, identiteitsconstructie en discoursstheorie

In discourse theory, questions surrounding the way social agents 'live out' their identities and act – questions that pertain to the concept of subjectivity – are of central importance (Howarth 2000b: 12).

Zoals gezegd construeren subjecten hun identiteit door zich te identificeren met een bepaald discours: 'Subjects within a discourse acquire, through the process of identification, an identity, or identities, defining their positioning relative to others, the nature of their relationships to others, and the scope of their behaviour' (Sayyid en Zac 1998: 264). De discoursstheorie houdt zich onder andere bezig met de verschillende logica's die in een discours aan het werk zijn en onderzoekt hoe de grenzen van een discours afgebakend worden. Angezien de discoursstheorie niet uitgaat van identiteiten als *essenties* maar van identiteiten als *constructies*, probeert ze ook te achterhalen *hoe* identiteiten geconstrueerd worden en hoe ze falen: 'Thus we have to consider how agents become 'sutured' into a discourse, defining their place in that ensemble and their links to other subjectivities' (Sayyid en Zac 1998: 264). Onderzoekers die zich met de discoursstheorie bezighouden, proberen onder meer de verschillende manieren te beschrijven waarop de identiteiten van sociale actoren geblokkeerd worden.⁷³ Discourstheoretici gaan ook in op de vraag waarom, in een specifieke context, identiteiten zich tegenover andere identiteiten konden doorzetten (Howarth 1998: 282).

Aangezien discourses nooit helemaal gefixeerd kunnen worden (en dus altijd open en precair zijn), zijn ook identiteiten die door discourses geconstrueerd worden nooit stabiel maar voortdurend aan veranderingen onderhevig. Het hangt van de stabiliteit van de heersende hegemonie af hoeveel bewegingsvrijheid sociale actoren hebben om zich met andere politieke projecten te identificeren. Hoe stabiel⁷⁴ een bepaald discours is, des te moeilijker het is voor

⁷³ 'In the case of peasants expelled from their land, such an investigation would examine the different ways peasants constructed the landlords or the state as the "enemy", as well as the different symbolic resources they deployed to oppose such enemies' (Howarth 2000a: 105).

⁷⁴ Sayyid en Zac (1998: 264) illustreren dat met het extreme voorbeeld van het nationaal-socialistische regime. Het discours van de nazi's vormde een sociale horizon die een aantal 'inschrijvingsmogelijkheden' bood: lid zijn van de arische natie, soldaat zijn voor het 'Reich', arbeider zijn die werkt voor het systeem, een goede moeder zijn die haar kinderen opvoedt zodat ze het rijk later kunnen dienen, een trouwe aanhanger zijn van het nationaal-socialistische systeem... Tussen deze identificatiemogelijkheden bestond een bepaalde hiërarchie. Andere identificatiemogelijkheden (Jood, communist, homoseksueel...) werden volledig uit de samenleving gesloten. De genoemde groepen bedreigden immers de arische zuiverheid van de natie. Zij werden als 'vijanden' van de natie *geconstrueerd* en behoorden niet tot de gemeenschap. Het naziregime is dus een extreem voorbeeld van een stabiel discours dat maar weinig speelruimte laat voor nieuwe identificaties.

subjecten om alternatieve identificatiemogelijkheden te vinden (Sayyid en Zac 1998: 264).

4.9 Identiteit als sleutelbegrip in de discourestheorie en de ‘Cultural Studies’

Culturele identiteiten zijn punten van identificatie, maar dan wel onvaste punten van identificatie of hechting, die binnen de vertogen van geschiedenis en cultuur zijn gevormd. Ze zijn niet een essentie, maar een *positionering* (Hall geciteerd in Baetens 2002: 16).

We hebben gezien dat het begrip ‘identiteit’ binnen de discourestheorie een centrale plaats inneemt. Dat is ook zo in de nog vrij nieuwe ‘Cultural Studies’. De ‘Cultural Studies’ zijn een interdisciplinaire ‘vakgebied’ - men zou hier eigenlijk beter niet van ‘vakgebied spreken omdat de ‘cultural studies’ zichzelf zien als een anti-discipline - die cultuur en culturele praktijken bestudeert. Daarbij wordt de klassieke dichotomie van hoge en lage cultuur overstegen. Maaïke Meijer (1996b: 85) schrijft in dit verband: ‘Het object van deze benadering wordt gevormd door cultuuruitingen in de ruimste zin: niet alleen Cultuur met een grote C wordt bestudeerd, maar ook de producten van populaire en massacultuur’. Het domein van de ‘Cultural Studies’ is met andere woorden oneindig groot. Romans, films, krantenartikelen, reclameslogans, soap-operas, muziek, stripverhalen, fotoliteratuur, toneelensceneringen, vrouwenbladen, websites enzovoorts kunnen als objecten van de ‘Cultural Studies’ fungeren. Aangezien het spectrum van de onderzoeksobjecten zo breed is, is het noodzakelijk gebruik te maken van theorieën uit verschillende disciplines:

For Cultural Studies has no guarantees about what questions are important to ask within given contexts or how to answer them; hence no methodology can be privileged or even temporarily employed with total security and confidence, yet none can be eliminated out of hand. Textual analysis, semiotics, deconstruction, ethnography, interviews, phonemic analysis, psychoanalysis, rhizomatics, content analysis, survey research – all can provide important insights and knowledge (Grossberg 1992: 2).

Net als de discoursanalyse begrijpen de ‘Cultural Studies’ de identiteiten niet meer als *essenties*, maar als onafgesloten, voortdurend veranderende *constructies*. De ‘Cultural Studies’ zijn met name geïnteresseerd in de identiteit die individuen en groepen door middel van bepaalde culturele praktijken door anderen krijgen opgeplakt. Onderzoekers die het ‘culturele veld’ vanuit de optiek van de ‘Cultural Studies’ analyseren, willen weten hoe deze ‘toewijzing’ van identiteit plaatsvindt. Tevens onderzoeken ze welke identiteit de sociale actoren in kwestie aan zichzelf toeschrijven en in hoeverre deze identiteit van de andere, van buitenaf toegekende identiteit verschilt (Gabriëls in Baetens 2002: 49). Dit zijn allemaal vragen die ook in een analyse vanuit een discourestheoretisch perspectief aan bod kunnen komen. Laclaus en Mouffes discourestheorie hanteert bijvoorbeeld het begrip ‘antagonisme’ om te laten zien hoe individuen en groepen proberen hun discours af te bakenen, hoe ze demarcatielijnen trekken en hun vijand construeren. Binnen de ‘Cultural Studies’

gaat men ervan uit dat culturele teksten van essentieel belang zijn voor de constructie van identiteiten en subjectiviteit, en voor de positionering van individuen in sociale hiërarchieën (Meijer 1996a: 40). Ook de ‘Cultural Studies’ houden zich met andere woorden bezig met de constructie van identiteiten en machtsposities. Vaak gaat het daarbij om identiteiten van sociale actoren die onderdrukt en gemarginaliseerd worden, zoals vrouwen, homo’s en etnische minderheden. Culturele teksten worden binnen de ‘Cultural Studies’ ook begrepen ‘als mede-*producent* van verschillende vormen van ongelijkheid’ (Meijer 1996a: 41). Om deze vormen van ongelijkheid op te sporen bestuderen de ‘Cultural Studies’ onder andere verschillende representatiemechanismen. De manier waarop iets gerepresenteerd wordt, is immers meestal veel minder ‘neutraal’ dan men op het eerste gezicht zou kunnen denken.

Ik zal hier niet uitgebreid ingaan op de affiniteit en de verschillen tussen de discoursstheorie en de ‘Cultural Studies’. Toch wil ik erop wijzen dat de belangstelling voor de identiteitsconstructie niet het enige punt van overeenkomst is. Er zijn ook de interdisciplinaire werkwijze, de afwezigheid van één enkele methodologie die men in alle contexten zou kunnen ‘operationaliseren’, het erg weidse onderzoeksveld en het inzicht dat zogenaamde ‘natuurlijke’ feiten vaak ‘culturele’ constructies zijn. De discoursstheorie en de ‘Cultural Studies’ delen ook een vrij optimistische basisinstelling: beide gaan er in aansluiting bij Michel Foucault van uit dat waar macht is, in principe altijd ook weerstand mogelijk is (Gabriëls in Baetens 2002: 50). Andere punten van overeenkomst zijn de cruciale plaats die de theorie in de ‘Cultural Studies’ en de discoursstheorie inneemt, de grote belangstelling voor het werk van Antonio Gramsci en het feit dat zowel de ‘Cultural Studies’ als ook de discoursstheorie politiek geëngageerd zijn.

5 Methodologie en mogelijke toepassingsdomeinen

Thus far, the only clear methodological rule consists in a „non-rule“: rules can never be simply applied to cases, but have to be articulated in the research process (Howarth 1998: 291).

De theorie van Laclau en Mouffe wordt soms bekritiseerd omdat ze geen kant-en-klare methodologie levert. Vanuit hun afwijzing van elk essentialisme pleiten Laclau en Mouffe voor een contextspecifieke aanpak. Iedere analyse moet berusten op een andere vraagstelling en aandacht hebben voor specifieke problemen. Hieruit volgt dat *de* methodologie van de discoursstheorie niet bestaat: ‘Thus, instead of applying pre-existing theory to empirical objects of study, Laclau argues for the articulation of concepts in each particular instance of empirical research’ (Howarth 1998: 288). Ook Jacob Torfing (1999: 292) beklemtoont dat discoursstheoretici altijd ‘methodological bricoleurs’ blijven, aangezien de gehanteerde methodologie telkens afhangt van de onderzoeksvraag

in kwestie. Het ontwikkelen van een methodologie die voor elke analyse geldig zou zijn, zou volgens hem potentieel erg interessante alternatieven bij voorbaat uitsluiten.

Met de term ‘bricoleur’ verwijst Torfing naar Lévi-Strauss. Lévi-Strauss gebruikt in *La Pensée Sauvage* (1962) de term ‘bricoleur’ om het mytische denken te typeren. Voor hem komt het mytische denken neer op een soort intellectueel knutselen (‘bricolage intellectuel’ (Lévi-Strauss 1962: 26). Hij gebruikt het beeld van de knutselaar om zijn ideeën te verduidelijken. De praktisch⁷⁵ aangelgde bricoleur wordt gekenmerkt door zijn bijzondere relatie tot het materiaal. Volgens Lévi-Strauss is een bricoleur iemand die met een beperkt aantal oude, zeer heterogene materialen iets nieuws maakt: ‘son univers instrumental est clos, et la règle de son jeu est de toujours s’arranger avec les ‘moyens du bord’, c’est à dire un ensemble à chaque instant fini d’outils et de matériaux, hétéroclites’ (Lévi-Strauss 1982: 27). De praktische bricoleur houdt zich daarbij niet aan vastgelegde regels, maar vindt die als het ware ter plekke uit: ‘hij erkent het verleden en de kenmerken van het vorige gebruik. Hij maakt daarmee als in een caleidoscoop van oude stukjes glas nieuwe verrassende combinaties. Door die wisselende combinaties van bestaande elementen en door het toeval een kans te geven ontstaan steeds weer nieuwe vormen. Wat eerst doel was kan dan middel worden en andersom’⁷⁶.

En hier wordt duidelijk in hoeverre de discours theoreticus een soort *bricoleur* is. Zoals ik hierboven heb uiteengezet bestaat *de* methodologie van de discours theorie niet. Laclau en Mouffe leveren geen definitieve methode die men zomaar zou kunnen gebruiken om een discours te analyseren. De discours theoreticus kan weliswaar het begrippenapparaat van Laclau en Mouffe als materiaal gebruiken, maar de strategie hoe hij dat moet doen is niet vooraf gegeven. De strategie hangt onder meer af van de onderzoeksvraag. De discours theoreticus combineert de verschillende hulpmiddelen die hem ter beschikking staan om iets nieuws te creëren. Hij is met andere woorden iemand die bestaande elementen combineert, recycleert en verwerkt.

Het feit dat Laclau en Mouffe pleiten voor de articulatie van theoretische concepten ten behoeve van elke specifieke onderzoeksvraag, betekent echter geenszins dat de discours theorie een soort ‘methodologisch anarchisme’, ‘*anything goes*-mentaliteit’ verdedigt (cf. Howarth 2000a: 133). Het impliceert veeleer dat discours theoretici hun concepten aan elke specifieke onderzoeksvraag moeten aanpassen. De voorwaarde voor zo’n onderzoek is volgens Howarth (2000a: 139) dat het theoretisch kader voldoende open en flexibel is, zodat men de concepten ook werkelijk aan het onderzoek in kwestie kan aanpassen.

Een aantal onderzoekers hebben inmiddels geprobeerd om de theorie van Laclau en Mouffe

⁷⁵ Tegenover de praktische ingenieur stelt Lévi-Strauss de theoretische ingenieur die vooraf een planmatig ontwerp maakt en zich niet zozeer voor de geschiedenis van de materialen interesseert.

⁷⁶ Valerie Frissen: ‘De domesticatie van de digitale wereld’
www.xpin.nl/materiaal/oratie_Valerie_Frissen.pdf [27 maart 2006].

voor hun eigen onderzoeksvraag te ‘operationaliseren’. Aletta Norval, bijvoorbeeld, gebruikt de discours­theorie in *Deconstructing apartheid* als denkkader, Anne Marie Smith refereert in *New Right Discourse on Race and Sexuality* aan concepten uit Laclaus en Mouffes theorie en Nico Carpentier hanteert de theorie als instrumentarium om de discursieve articulatie van publieksparticipatie in talkshows op televisie en beelden van prostituées te bestuderen. Jan Zienkowski heeft zich door Laclau’s en Mouffes concepten laten inspireren bij zijn discours­theoretische politieke analyse van het Amerikaanse neoconservatieve defensiediscours omtrent 11 september. Het recent door Howarth, Norval en Stavrakakis samengestelde *Discourse Theory and Political Analysis. Identities, Hegemonies and Social Change* biedt een hele reeks lezingen en interpretaties die allemaal het begrippenapparaat van Laclau en Mouffe als referentiekader gebruiken. Het boek laat zien dat de discours­theorie ondanks het gebrek aan een achterliggende methodologie wel degelijk kan worden ‘toegepast’: ‘the emphasis of each chapter is on the application of discourse theory to empirical case studies, rather than the technical analysis of discourse viewed narrowly as speech or text’ (Howarth 2000b: 1). In het boek worden concepten uit de discours­theorie als hegemonie, equivalentieketen, identificatie en lege betekenaar gehanteerd om politieke verschijnselen te verhelderen. *Discourse Theory and Political Analysis* illustreert dat het onderzoeksdomein van de discours­theorie uitgestrekt is. Zo wordt er ingegaan op het Peronisme in Argentinië, de problematiek in Noord-Ierland, het ontstaan van de milieubewegingen, de constructie van homoseksuele en lesbische identiteiten in het koloniale Hong Kong, enzovoorts. Al deze projecten kiezen verschillende invalshoeken en werken met verschillende methoden en hulpmiddelen. Toch is het de auteurs gelukt het theoretisch apparaat van Laclau en Mouffe aan hun specifieke onderzoeksvraag aan te passen. Carpentier merkt wel op dat het ontbreken van een achterliggende methodologie en de conceptuele vaagheid de ontwikkeling van een methodologie bemoeilijken. Toch laten zijn gevalstudies zien dat de discours­theorie wel degelijk een hulp kan bieden bij de analyse: ‘Deze discours­theorie levert dus geen eenduidig theoretisch en methodologisch kader [...] maar biedt wel een veelheid aan zogenaamde ‘sensitising concepts’ aan, die toestaan om de aandacht toe te spitsen op mogelijk relevante elementen in het empirisch materiaal’ (Carpentier en Spee 1999: 23-4).

Een ander interessant boek dat laat zien op welke verschillende terreinen discours­theorie kan worden ingezet zal binnenkort verschijnen *Discourse Theory and Cultural Analysis. Media, Arts and Literature* (2006). Nico Carpentier en Erik Spinoy hebben een reeks studies verzameld die alle, ook al gebeurt dat soms op zeer verschillende manieren, met het begrippenapparaat van Laclau en Mouffe werken. Ze hebben zich tot doel gesteld om de discours­theorie uit haar traditionele domein van de Politieke Studies te halen en het onderzoeksterrein te verbreden: ‘This volume is the first structural attempt to take discourse theory away from its home base in Political Studies, and put some of the instruments in the toolbox at work in the alien settings of cultural analysis’ (Carpentier

en Spinoy: 2006: 26). Een meerderheid van de artikelen in het boek horen dan ook thuis bij de Media Studies. De auteurs van de artikels bevatten zich met discoursen uit diverse media zoals televisie, kranten, films, onlineforums en videospelletjes (Carpentier en Spinoy 2006: 23). In twee bijdragen wordt discourestheorie met literatuurwetenschap gecombineerd. Het boek laat zich ook lezen als een aanmoediging voor literatuurwetenschappers en wetenschappers uit andere culturele domeinen om met de discourestheorie te werken.

Discourestheorie en literatuurwetenschap

Wordt de discourestheorie van Laclau en Mouffe intussen stilaan meer en meer toegepast in de Media Studies en in de Culturele Studies, in de literatuurwetenschap heeft hun begrippenarsenaal nog geen intrede gevonden. Carpentier en Spinoy (2006: 24) stellen: 'While the application of discourse theory within Media Studies is rare, it is virtually non-existent within the realm of Literary and Art Studies'. De twee auteurs vinden deze onderrepresentatie van de discourestheorie in de literatuurwetenschap en op het gebied van de kunst eerder vreemd. Er zijn immers verschillende redenen die voor een interdisciplinaire discourestheoretische literaire aanpak spreken.

Gaat men van een brede definitie van de term 'cultuur' uit – dat wil zeggen cultuur 'as assemblage of imagining and meanings that may be consonant, disjunctive, overlapping, contentinuous or discontinuous'⁷⁷ - dan ligt de verbinding tussen discourestheorie met haar belangstelling voor identiteitsconstructies enerzijds en culturele onderwerpen anderzijds voor de hand. Binnen het culturele domein proberen subjecten net als in de politiek om bepaalde discoursen te hegemoniseren, kracht bij te zetten. Interessant is allicht ook de brede dimensie van het politieke binnen de discourestheorie (Carpentier en Spinoy 2006: 2). Het politieke, het gebied van de antagonismen beperkt zich volgens Laclau en Mouffe zoals gezegd niet alleen tot het strikt politieke domein, de politieke instanties, maar doordringt alle domeinen van het sociale. Ook binnen het culturele domein wordt er op allerlei gebieden en niveau's gediscussieerd een voor ideeën gevochten. De discourestheorie kan helpen om discoursen en antagonismen op het culturele gebied beter te beschrijven.

Daarbij komt volgens Carpentier en Spinoy (2006: 2) dat Laclau en Mouffe zelf geregeld naar cultuur verwijzen. Zo verwijst Laclau naar Thomas Mann⁷⁸ en de Duitse mysticus Meister Eckhart⁷⁹ en gaat Mouffe (2001) in een artikel in op het kunstwerk 'Der Bevölkerung' van de concept- en objectkunstenaar Hans Haacke. Zoals ik heb laten zien stelt Mouffe in dat stuk nadrukkelijk dat elke vorm van kunst een politieke dimensie heeft. Een verder argument dat voor een interdisciplinaire discourestheoretische literaire analyse spreekt is het feit dat Laclau en Mouff

⁷⁷ Lewis geciteerd in (Carpentier en Spinoy 2006: 2)

⁷⁸ Laclau (1994: 12).

⁷⁹ Laclau in Butler (1998: 265).

herhaaldelijk beklemtonen dat hun theorie een gereedschapskist is waaruit wetenschappers uit verschillende domeinen kunnen putten (Carpentier en Spinoy 2006: 3). Kortom, Carpentier en Spinoy maken in de inleiding van hun boek duidelijk dat een hele reeks redenen ervoor spreken om de discours­theorie ook op het gebied van de cultuur en de kunst en dus ook in de literatuurwetenschap te hanteren.

Spinoy pleit in de reader niet alleen voor de ‘toepassing’ van discours­theorie binnen de literatuurwetenschap, hij laat in zijn artikel meteen ook zien hoe een zulke combinatie tussen literatuur en discours­theorie uit zou kunnen zien. Hij put uit Laclaus en Mouffes ‘toolbox’ om het opkomen en het verdwijnen van het neorealistische discours in de Vlaamse poëzie te belichten. Uit zijn stuk blijkt in hoeverre discours­theorie interessant kan zijn voor literatuurwetenschap en meer in het bijzonder voor literatuurgeschiedschrijving. In meer traditionele literatuurgeschiedschrijving worden de verschillende op elkaar volgende literaire stromingen nog vaak als vooraf gegeven *essenties* gezien. De discours­theorie helpt om de zich afwisselende stromingen als ‘discoursen’ te zien. Literaire stromingen kunnen voor een tijdlang invloed uitoefenen omdat subjecten geprobeerd hebben hun discours te hegemoniseren: ‘the meaning and value of literary phenomena are fixed (or unfixed and reinscribed) in a context of political struggle’ (Spinoy 2006: 2). Terwijl deze politieke dimensie in traditionele perspectieven eerder wordt verwaarloosd, wordt ze in een discours­theoretisch perspectief beklemtoond: ‘Het voordeel van dit soort onderzoek is dat het poëtische verschillen en daarop gefundeerde gedragingen hun ‘politieke’ pregnantie teruggeeft’, schrijft Spinoy⁸⁰. Kortom, een discours­theoretische aanpak maakt het mogelijk om ‘literaire fenomenen’ met de ‘extraliteraire realiteit’ te verbinden (Spinoy 2004). Nu zijn de uitgangspunten van de discours­theorie in de literatuurgeschiedschrijving niet volstrekt nieuw. Soortgelijke tendensen zijn in de literatuurgeschiedschrijving reeds aanwezig, maar worden nog niet altijd even effectief ingezet. Het ligt voor de hand dat een discours­theoretische literaire aanpak andere vragen stelt dan eerder traditionele benaderingswijzen: ‘the question literary historiography has to answer is not: what are the great works (the canon) of (a national) literature? And neither is it: which are the laws governing literary history? Instead it should be: what are the political processes in which meaning and value is attributed to literary phenomena?’ (Spinoy 2006: 3).

Spinoy's analyse van het neorealistische discours in de Vlaamse poëzie illustreert dat discours­theorie wel degelijk als hulpmiddel voor de literatuurwetenschap kan fungeren. Wat hij met het discours van het neorealisme heeft gedaan zouden andere literatuurwetenschappers met andere literaire stromingen kunnen doen. Het discours­theoretische perspectief zou de zwaartepunten binnen het traditionele literatuuronderzoek (en de literatuurgeschiedschrijving) doen verschuiven.

⁸⁰ Erik Spinoy (2004).